

Записки
Черніївського
Надкового тов. З
к. I

Bulletin de la Société des Sciences de Tchernigov
T I. Travaux de la section d'histoire régionale.

ЗАПИСКИ

Чернігівського Наукового Товариства

Т. I

Праці історично-краєзнавчої секції

ЧЕРНІГІВ. 1931

Bulletin de la Société des Sciences de Tchernigov
T. I. Travaux de la section d'histoire régionale.

ЗАПИСКИ

Чернігівського Наукового Товариства

Т. I

Праці історично-краєзнавчої секції

Райліт № 260—20/ІХ—30 р. тир. 500—Зам. № 1959.
Чернігів. Держдрукарня.

П Е Р Е Д М О В А

Велетенське соціалістичне будівництво в нашій країні покликало до активної творчої роботи всі живі сили держави. Воно ж у великій мірі активізувало широкий краєзнавчий рух. Складовою частиною соціалістичного перебудування країни му- сить бути всебічне вивчення її, дослідження окремих її районів, окремих частин. Таке завдання краєзнавчої наукової праці на Україні.

Випускаючи I том „Записок“, Чернігівське Наукове ТОВАРИСТВО в цей широкий краєзнавчий рух вносить і свою по- силну вкладку.

Видаючи „Записки“, Наукове Товариство гадає покласти перші цеглини всебічного вивчення Чернігівщини на місці си- лами місцевих наукових робітників. В центрі дослідження стоять основні елементи життя Чернігівщини: її продукційні сили, при- родні багатства та культура.

В цьому I томі „Записок“ Наукове Товариство дає під- сумки минулої роботи вивчення Чернігівщини: історію вивчення Чернігівщини, бібліографію Чернігівських видань за революційні роки, звіт про роботу Наукового Товариства, хроніку місце- вого наукового життя. Цим самим Наукове Товариство ставить свою дослідницьку працю щодо вивчення Чернігівщини в гене- тичний зв'язок з попередніми науковими роботами краєзнав- чого характеру.

Таке краєзнавче настановлення „Записок“ примусило утри- матись від друкування деяких цінних праць членів Наукового Товариства (наприклад, цікавої статті І. Д. Фролова про до- слідження шлункового соку), коли вони не мали краєзнавчого характеру.

„Записки“ віддали належне актуальним питанням розвитку продукційних сил Чернігівщини (аномалія, торф), її природи, хоч і не досить місця поки що відвели відповідним с аттям. Книжка є наслідок роботи історично-краєзнавчої секції, що працює під керівництвом П. К. Федоренка Секція природника— тільки розгортає свою роботу. Переважна кількість статей історично-культурного характеру пояснюється ще й властиво- стями Чернігова й Чернігівщини—цієї культурно-історичної скарбниці, що зберігла видатніші пам'ятки археології, архітек- тури, мистецтва й літератури. Ці культурні цінності Чернігів- щини ще не досить використовуються екскурсіями—тому й на

цей бік треба звернути увагу робітничо-селянських мас не тільки кол. Чернігівщини, але й цілої України. Чернігів один з видатніших об'єктів для історичних екскурсій в межах УСРР.

„Записки“ мають на меті й безпосередніх робітників на Чернігівщині, що їм доводиться знайомитися з культурним життям Чернігова—насамперед учителів, краєзнавців, екскурсантів. Спеціально з цією метою „Записки“ подають статті з питань організації історичних і літературних екскурсій в місті Чернігові.

Наукове Товариство сподівається, що вихід I тому „Записок“ допоможе притягнути до участі в краєзнавчій роботі наукові та громадські сили з усієї території кол. Чернігівщини.

Видання I тому „Записок“ стало можливе тільки через грошову допомогу з боку Чернігівського Окружного Виконавчого Комітету (Окріно), за що Наукове Товариство вважає за свій приємний обов'язок винести йому подяку й відзначити взагалі сприятливе ставлення ОВК'у до наукової роботи в Чернігові.

Також редакційна колегія виносить подяку всім науковим робітникам, що своїми статтями та працею допомогли виходу „Записок“.

Редакційна Колегія.

Чернігів, 24 березня 1930 р.

Р. С. На превеликий жаль доводиться з матеріальних міркувань «Записки» скоротити, що порушує їх первісний плян і безперечно зменшує їх вартість. До другого тому викладаються такі праці: Іллічевський С.—Матеріяли до фльори околиць м. Чернігова. Вайнштейн М.—Портрети роботи Івана Паєвського. Дубровський В.—Архів Пульхерії Івановни Скоропадської. Богданів О.—Літературні екскурсії в умовах Чернігова. Смолічев П.—Бібліографія Чернігівщини—Хроника Чернігівського наукового життя.

8 вересня 1930 р.

Нариси з історії вивчення Чернігівщини.

I

Я не ставлю собі завданням подати в систематичному огляді повну бібліографію наукових праць, які за об'єкт вивчення мають Чернігівщину. Це завдання, до реалізації якого вже колись приступали, ¹⁾ потребує довгої колективної праці. Моя задача вужча: це—спроба розглянути тільки головні моменти в процесі вивчення Чернігівщини, спиняючись на окремих індивідуальних роботах в такій мірі, в якій вони є відбиток або додаток до колективної праці установ, наукових товариств або організованих соціальних груп, які вивчали Чернігівщину. Ці головні моменти я освітлюю з такого погляду. Починаючи з кінця XVIII сторіччя в народньому господарстві України помічаються глибокі зміни. Ці економічні зміни приводять до цілої низки соціальних зрушень, з яких найголовніше—ліквідація кріпащини. В наслідок соціальних зрушень на поверхні життя з'явилися нові соціальні шари. Це спричинилося до прискорення темпів в економічному й соціальному житті. В галузі економіки ми помічаємо інтенсивніший розвиток промислового капіталізму, в соціальному напрямку—зростання революційности мас (1905 і 1917 р.р.)

Все це не могло не відбитися й на вивченні Чернігівщини. Спроби вивчення з боку різних офіційних установ починаються з момента губерської реформи й мають за мету задовольнити потреби адміністрування. Цим позначається перша половина XIX ст., протягом якої перевадиться нагромадження статистично-географічного матеріалу. Особливо це характерно для доби, яку Герцен влучно характеризував двома словами: касарня і канцелярія. ²⁾ Але промисловий капіталізм владно вимагає вивчення продукційних сил. Починаючи з робіт комісій для вивчення губернь, які входять до складу Київської учбової округи, ми бачимо, як в полі наукового дослідження поступово з'являються нові об'єкти: з одного боку починається вивчення на-

¹⁾ Див. «Труды Черн. губ. арх. ком. Вып. 1, ст. 29, 34.—Вып. VI, ст. 159, 211.—Вып. VII, ст. 1.

²⁾ Герцен—Движение общественной мысли в России М. 1907. ст. 107

туральних багатств, з другого—соціяльних явищ ¹⁾). Книга Русова вже чітко формулює завдання „взможно точного учета производительных сил, производства и потребления“. Соціяльні зрушення другої половини ХІХ та початку ХХ сторіччя приводять до диференціації соціяльних груп. Це позначається і на вивченні Чернігівщини. Досить нагадати деякі факти внутрішньої боротьби в установах, які вивчають Чернігівщину: вихід з Чернігівської архівної комісії групи поступових діячів (М. М. Коцюбинський, І. Л. Шраг й інш.), боротьба в земстві коло питання про музей Тарновського й інш. Визчаючи цю боротьбу ми бачимо, що, між іншого, це боротьба за об'єкти і засоби дослідження.

Отже, вивчаючи головні моменти з історії вивчення Чернігівщини, треба пам'ятати, що їх не можна розглядати окремо, без зв'язку з загально-історичним процесом, що вони цілком відбивають на собі економічні зміни й соціяльні зрушення.

Що розуміти під назвою „Чернігівщина“? Територія Чернігівщини себто територія, яка тяжила до Чернігова, як до політичного, економічного, адміністративного або культурного центру, ніколи не була непорушною й невідмінною. Коли ми почнемо її вивчати з боку політичної експансії Чернігова, ми побачимо, що в ту або іншу добу політичний вплив Чернігова поширювався далеко на північ та південь, то звужувався до ближчої околиці Чернігова ²⁾). Територія, що деякий час являла собою одно політичне ціле, то поділялася на окремі частини, то знову об'єднувалася в різних комбінаціях ³⁾). Територія Чернігівщини не мала одности, коли до вивчення її підійти і з боку правного. „Ні за польської доби, ні пізніш за доби Московської вона не мала правного значення“. ⁴⁾ Коли ми порівняємо стару Сіверянщину—землю лігопісних сіверян ⁵⁾ в її діалектологічних межах ⁶⁾ з Чернігівщиною в політичних межах або пізніше в межах адміністративних, то й тут дійдемо до висновку, що межі Сіверянщини не збігаються з межами Чернігівщини.

Беручи все це до уваги, назву Чернігівщина можна вживати лише умовно. Отже під Чернігівщиною ми будемо розумі-

¹⁾ З праць цієї комісії див. В. В. Тарновський — О делимости семейств в Малороссии (Труды Комиссии для опис. губ. Киевск. уч. округа т. 2 1853.).

²⁾ Грушевський М. С.—Чернігів і Сіверщина в українській історії (Черніг. й півн. Лівобережжя.)—³⁾ Василенко М. П.—Правне положення Чернігівщини за польської доби (Черніг. і півн. Лівоб.) ⁴⁾ Ibidem. ⁵⁾ Багалеу Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. Киевъ 1882.—Голубовский П. История Северной земли до половины XIV ст. Киев. 1881.—⁶⁾ Шахматовъ—Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій. 1894.—Шахматовъ. Южная поселенія Вятчей. 1907.—Шахматовъ—Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка. 1916.—М. С. Грушевський. Історія України—Руси. т. І. Вид. 3. 1913.

ти територію колишньої Чернігівської губернії, що її скасовано на підставі закону про районування 1925 року. Це ми робимо з таких міркувань: 1) більшість географічно-статистичних робіт, що їх розглянуто нижче, написано в масштабі Чернігівської губернії; 2) усі ті мінливі історичні одиниці з містом Черніговом в центрі, про які була мова, в значних частинах входять до складу Чернігівської губернії, і тому такі досліді, як лінгвістичні, археологічні, правні й інші пристосовані теж до території Чернігівської губернії.

Оце умовне розуміння назви Чернігівщина визначає і вихідний момент моєї роботи. Я торкнувся губерської реформи, себто історії утворення Чернігівської губернії й історію вивчення Чернігівщини почну з цього часу.

II.

Територію колишньої Гетьманщини не зразу поділено на непорушні сталі адміністративні одиниці. Кілька разів межі губернь, що їх утворено на цій території, ґрунтовно змінювалися. У цю добу хиткої рівноваги треба підкреслити три основні дати, з якими пов'язані найбільш важливі моменти з історії території, яку ми вивчаємо. Це 1782, 1797 і 1802 роки.

1782 рік—це дата утворення трьох намісництв—Київського (9 січня), Чернігівського (19 січня) і Новгородсіверського (27 січня)¹⁾. Чернігівське намісництво, як і інші, складалося з 11 повітів. До його складу належали повіти: Чернігівський, Городницький, Березинський, Борзенський, Ніжинський, Прилуцький, Глинський, Роменський, Лохвицький, Гадяцький, Зіньківський. Отже межі Чернігівського намісництва не збігалися з межами пізнішої Чернігівської губернії й до його складу входила менша її частина да майже половина Полтавської. Більша частина Чернігівської губернії поділялася між намісництвами Київським (повіті Козелецький і Остерський) і Новгородсіверським (північно-східні повіти Чернігівської губернії).—Новгородсіверське намісництво складалося з повітів Новгородсіверського, Стародубського, Погарського, Мглинського, Глухівського, Кролевецького, Коропського, Сосницького, Конотіпського, Новомістського, Суразького.—Київське намісництво поділялося на повіти: Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Голтянський, Городиський, Золотоноський. Не порушуючи в основному території цих трьох намісництв, Катерина II внесла деякі зміни. Наказом 1791 року звелено замість розподілу на

¹⁾ Mapy намісництв див. у Шафонського А. «Черниговск. наместн. топограф. описание».

11 повітів завести розподіл кожного намісництва на 10 повітів, для цього „отделить по прикосновенности к девяти уездам Киевской губернии от Черниговской округу Зеньковскую и город Гадяч с частию одного и Лохвицкой округи, Зеньков же по невыгодности местоположения и состоянию в нем немалого числа душ владельческих крестьян с землею обратит в посад, с оставлением только для купцов и мещан ратуши, и с причислением потом одного в Гадяцкую округу; а в замену оных к Черниговской губернии присоединит от Новгородско-Северской город Конотоп с его округою и частию Коропской“¹⁾ Крім цього, року 1796-го до Чернігівської губернії приєднали на дуже короткий час Мінське місто Річицу з повітом.²⁾

За царювання Павла з цих трьох намісництв утворено одну губернію—Малоросійську з центром в місті Чернігові, а місто Київ з його околицею стало за центр окремої Київської губернії за Дніпром³⁾. До складу Малоросійської губернії входили 20 штатних міст (Чернігів, Козелець, Переяслав, Пирятин, Золотоноша, Хорол, Кремінчук, Полтава, Зіньків, Гадяч, Лубни, Ромен, Прилука, Ніжин, Сосниця, Конотіп, Глухів, Новгородок Сіверський, Стародуб, Мглин) і 15 позаштатних (Березно, Городня, Остер, Миргород, Градіжськ, Олександропіль, Константиноград, Лохвиця, Глинськ, Борзна, Короп, Кролевець, Нове Місто, Сураж.)

З новим царюванням нові зміни. 27 лютого 1802 року звелено з Малоросійської губернії утворити дві—Чернігівську і Полтавську і поділити кожен на 12 повітів.⁴⁾ Чернігівська губернія складалася з повітів: Чернігівського, Козелецького, Ніжинського, Конотіпського, Глухівського, Новгородсіверського, Сосницького, Стародубського, Мглинського, Городницького, Новомістського, Борзенського. До цих дванадцяти повітових міст року 1803 приєднали ще три—Остер, Кролевець і Сураж⁵⁾ і, нарешті, року 1809-го повіт перенесено з невеличкого Нового Міста до Новозибкого, який за останнє сторіччя з слободи Зибкої став рухливим промисловим центром.⁶⁾ З цього часу територія Чернігівської губернії в складі 15 повітів перебувала в непорушному стані понад 100 років аж до закону про районування.

III.

Три зазначені дати—1782, 1797 і 1802—є три основні моменти з історії формування території кол. Чернігівської гу-

1) П. С. З. Р. И. т. XXIII. № 16987.—2) П. С. З. Р. И. т. XXIII № 17526.—3) П. С. З. Р. И. т. XXIV. № 17594. Указ 30 листоп. 1796 року. № 18117—затвердж. доклад сената 29 серпня 1797 року про Малоросійську губернію з 20 повітів. 4) П. С. З. Р. И. XXVII. № 20162. 5) П. С. З. Р. И. XXVII № 20648 6) П. С. З. Р. И. XXVII. № 23460.

берні. З ними пов'язана низка статистично-топографічних „описаний“ Гетьманщини та її окремих частин, між іншого і Чернігівщини. Беручи до уваги те, що в той або інший момент територія Чернігівщини змінювалася за рахунок Київщини або Новгородсіверщини, я наведу список «описаний», які стосуються до всіх трьох намісництв, поділивши їх відповідно до зазначених моментів.

I. 1782—1796. Намісництва Київське, Чернігівське і Новгородсіверське.

1. Опис трьох намісництв комісією А. С. Милорадовича (1779—1781 р.р.).

2. Шафонский А.—Черниговского наместничества топографическое описание. 1785.

3. Топографическое описание Киевского наместничества. 1786.

4. Сокращенное географическое описание Киевской губернии. 1787.

5. Пригара А.—Особое или топографическое описание города губернского Новгорода—Северского. 1786.

6. Топографическое описание Новгородсеверского наместничества. 1787.

7. Краткая история о городе Стародубе. 1785.

8. Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города в особенности. 1787.

9. Камеральное описание пришедшей от Минской и Волынской губерний к Черниговскому уезду части и устройства в ней Речатской округи.

10. Матеріал для опису намісництв, що його зібрано для Ф. Туманського. (1779—1780).

II. Малоросійська губерня.

11. Топографическое описание Малороссийской губернии.

III. 1802—1809. Губерні Полтавська, Чернігівська і Київська.

12. Описание Киевской губернии. 1803.

13. Матеріал для опису Чернігівської і Полтавської губерні, що його зібрано для І. Ф. Тимківського.

14. Описание Малороссийской Черниговской губернии. 1808¹⁾

¹⁾ №№ 2—9, 11, 14 зберігаються в «Военно-ученом архиве Главного штаба» в Москві; № 1—в Чернігівському Держмузею, № 12—в бібліотеці історичної секції УАН, № 13—в Полтавському і Чернігівському краєвих архівах, частину № 10 мені пощастило розшукати в Київському Лаврському архіві.—Опис окремих рукописів див. Катаєв І. Обзорь рукописн. памятн. по ист. Слободской Украины, хранящихся въ военно-учебн. арх. въ Спб. (Труды Харьк. Предв. ком. по устр. XII археол. съезда. т. II).—Бережковъ М. Н., А. Ф. Шафонскій Неж. 1910 (Сборн. истор. филолог. общ. при инст. кр. Безбородко въ Нежине. т. VII).

Більшість цих описів чекають на наукове дослідження й публікацію. До цього часу надруковано повністю або в уривках і в деякій мірі обстежено такі описи: «Черниговского наместничества топографическое описание» А. Шафонского (№ 2), частина опису Чернігівського намісництва 1779—1781 р.р. (№ 1)¹⁾, «Топографическое описание Новгородсеверского наместничества 1787 г.» (№ 6)²⁾, П. М. Добровольський надрукував «Топографическое описание Чернигова, Нежина и Сосны с их поветами»³⁾, не відаючи, що ці описи є окремі розділи «Топографического описания Малороссийской губернии» (№ 11) і помилково задатовали їх 1783 роком в той час коли їх складено не раніш 1796 року. «Описание⁴⁾ Киевской губернии 1803 г.» (№ 13) досліджено В. Щербиною⁴⁾. Матеріал, що його зібрано для І. Ф. Тимківського, опублікований щодо Полтавської губернії І. Павловським⁵⁾, матеріали ж, які стосуються до Чернігівської губернії, ще не опубліковано.

За характерну рису всіх цих описів слід вважати те, що всі вони викликані губерською реформою 1782 року і дальшими змінами території намісництв. Майже усі вони офіційного походження. До складання таких описів уряд заохочував місцеву адміністрацію, як то видно з указу сенату з 1 листопада 1777 року⁶⁾, іноді ж складання описів ставилося їй за обов'язок.

Докладніше я зупинюся лише на двох описах, які на мій погляд є найбільш цікаві. Наведені тут статистичні відомості найбільш заслуговують на довіря тому, що і засоби збирання статистичного матеріалу і особи, які складали описи, забезпечували певність цих відомостей.

Перший з цих описів це—опис намісництв Київського, Чернігівського і Новгородсеверського, що його склала комісія А. С. Милорадовича. Раніш ніж утворити намісництва було переведено велику попередню статистичну і організаційну роботу щодо вивчення всенської території намісництв і обліку людности з метою рівномірного розподілу території на три намісництва, встановлення меж поміж намісництвами і повітами і т. інш. Цю організаційну роботу на території усіх трьох намісництв доручено перевести А. С. Милорадовичу, що його призначено наказом Катерини II з 5 травня 1779 року «быть в Малой России

¹⁾ Записки Черниговск. губ. статист. Комстета кн. II. Вып. 3—4, 5—6. Черниг. Губ. Вед. 1867 №№ 41—48 1868 №№ 1, 4, 6, 7, 9. ²⁾ Черниг. Губ. Ведом. 1851. №№ 45—47. ³⁾ Труды Черниг. губернск. архивн. ком. кн. IV—4) В. Щербина. Київ і Київщина на початку XIX в. (Україна. 1929. № 2.)—⁵⁾ Труды Полтавск. учен. арх. ком. II. Ст. 59—163.—Про І. Тимківського див. Павловскій И.—Первое доп. к кратк. биограф. словарю ученых и писателей Полтавск. губ. съ полов. XVIII в. Подт. 1913. ⁶⁾ П. С. З. Р. И. XX. № 14671.

губернатором и присутствовать в тамошней коллегии»¹⁾. Двома ордерами з 3 липня 1779 року гр. Румянцов доручив А. С. Милорадовичу „сделать обозрение“ території майбутніх намісництв, а Малоросійській Колегії наказав призначити для цього відповідне число канцеляристів і відпустити з державного скарбу на прогони 500 карб.²⁾ Для реалізації дорученої йому «комісії» А. С. Милорадович притягнув цілу низку осіб. Серед «комісіонерів» ясно помічаються дві групи. Одну групу складають офіцери, бунчукові та військові товариші (капітан Мик. Ант. Милорадович, секунд-майор И. А. Маркович, бунч. тов. Г. Ковалевський, бунч. тов. Як. Гамалія, бунч. тов. Мих. Скаржинський, військ. тов. Кир. Нестелій, бунч. тов. Ів. Канівський, бунч. тов. П. Милорадович, військ. тов. Лев Лук'янович, військ. тов. Мих. Кир'як). До складу другої групи входять колезькі канцеляристи (Дм. Пашенко—пізніше військ. тов., Ів. Хорошкевич, Парфен Левченко, Прокіп Устимович, Ів. Соболевський)³⁾. Комісія почала свою роботу в липні 1779 року. Поділившись на партії так, що до складу кожної входили особи з той та іншої групи, „комісіонери“ об'їжджали територію майбутніх намісництв і персонально збирали статистичні відомості на місці, не оминаючи жодного селища. Які відомості збирали «комісіонери» видно з «наставлення» або програми, яку подав А. С. Милорадович для комісіонерів.

„Какое в оных число церквей каменных и деревянных, каменного или деревянного публичного и партикулярного строения, кои более нежели о двух покоях дома и где какая удобность или трудность настоит к получению на разные селения надобных материалов, какое в тех городах, селах, деревнях, слободах, хуторах, заводах и всяком поселении количество обывателей, различая по статьям дворян, духовенство, купечество и мещанство, полагая число обывателей по жилью хат. Изяснить пристани и разные фабрики, при первых какого рода суда и как велики тяжестью вниз и вверх рек ходят, а во вторых своими ли продукты и людмы или покупными или же наемными работы производятся, а купцы куда и чем торг ведут и как велики капиталы их почитаются, а мещане, каким ремеслом и промыслами обходятся, а что до поселян, то хотя по уездам, волостям или владениям показать, какую они от трудов своих ис чего прибыль получают и в своих ли местах разные свои произрастения продают или же куда для продажи отвозят.—Когда бы в прикосновенных сотнях, в коих об'езде свидетельствовано было, какие малейшие селения пропущены бы-

¹⁾ Черн. Губ. Вед. 1888. № 19.—²⁾ Черниг. Губ. Вед. 1888 № 23.—Лазаревский А.—Описан. Ст. Малороссии. т. I. К. 1889 ст. XI.—³⁾ Канц. Черн. Губерн. Справа 1782 року. № 222.

ли, то по изведанію кому бы то в каком месте ни случилось такое пропущенное селение описать неотменно и об оном в своей описе отметить; в следствие чего всем частям надлежит снестися и дать взаимно всю свою опись всем селениям, кто имянно и где какое об'езжал и описал.—Отличные села, при отличных реках, лесах и разных угодиях положение свое имеющее в описях своих отмечать, чего особливоу примечанию достойно, не пропуская и того положения, какое село или деревни и всякое поселение лежит в чистых полях, высоких местах или в низких и болотистых и кои окружаются рекою или в середине протекает. И не делая исследования отнюдь, а только осведомляясь собственно особою, как количество велико или мало или вовсе недостаточно лесов на строение или только на дрова годных и других угодий, тоже разстояние одного селения от другого попорядку большой уездной или проселочной дороги, а впротчем держась точно данной формы.—Никакого города и местечка не описывать и в оныя не в'езжать, как оныя все я сам свидетельствовать буду.—Всегда чрез двой сутки и конечно на третий день, кто куда для описания от меня отправлен будет, ко мне краткими рапортами давать знать с приложением описанных в которой день и каких именно селений»¹⁾. За основу цієї програми безумовно взято програму опису, що її дав Румянцов для керівництва Білгородському губернатору Свистуну 18 листопаду 1777 року²⁾. Разом з статистичним матеріалом для описів збирали матеріял і для мапи намісництв. Закінчивши протягом 1779—1781 р.р. збирання потрібного матеріялу, комісія взялася за його впорядкування, систематизацію і розроблення. Вона перевела велику роботу по підрахунку людности і розподілу території на нові адміністративні одиниці—намісництва і повіти. В основу цього нового адміністративного поділу був покладений принцип рівномірного розподілу людности по 11 повітах, на які поділялося кожне з трьох намісництв. Різні зведення, що склала комісія А. С. Милорадовича, надіслано до різних установ з метою практичного вжитку і вони збереглися по деяких архівах³⁾ Увесь матеріял описового характеру, що його збрала комісія, поділено на три частини, відповідно до розподілу території на три намісництва—Київське, Чернігівське та Новгородсіверське. Так склалося три окремих описи. На жаль, опису Київського намісництва до цього часу розшукати не пощастило. Описи ж ін-

¹⁾ Канц. Черн. Губ. Справа 1782 року. № 222 —²⁾ Моск. Дрєвлєхранилище. Госуд. арх. XVI розр. № 742. ³⁾ X. ц. I. А. Арх. Малорос. кол. № 2182 — Ч. К. I. А.—Арх. Ген. суду № 220. № 4373.—Збірка Лазарєвського у рукоп. відд. УАН. № 68.

ших двох намісництв збереглися заходами О. М. Лазаревського. Він знайшов їх в архіві Чернігівського губернського правління серед паперів Малоросійської колегії і подарував музею В. В. Тарновського у Чернігові ¹⁾. Разом із описами він передав музею і зведення за людність по всіх трьох намісництвах.

Вивчивши діловодство цієї комісії, описи та зведення, що складала комісія, я дійшов висновку, що після Румянцівської ревізії, праці комісії А. С. Милорадовича є найбільш цінний матеріал для вивчення Гетьманщини в останню чверть XVIII стор. Думки, що комісія А. С. Милорадовича повинна заповнити в деякій мірі прогалину після того, як Румянцівська ревізія „частию согнила и утрачена“, додержувався і сам гр. Румянців, за ініціативою якого комісію Милорадовича утворено ²⁾. Склад комісії, спосіб збирання матеріалу, пильна перевірка цього матеріалу становлять ці описи першорядним статистично-економічним джерелом. Проте цей матеріал майже невикористаний в наукових працях з історії Гетьманщини. Порівнюючи невелику його частину використав О. М. Лазаревський в його „Опис Стар. Малоросси“, куди потрапили відомості, що стосуються лише до трьох (з дев'яти) полків—Стародубівського, Ніжинського і Прилуцького. Крім того, на підставі зведення про людність трьох намісництв складена ним таблиця людности Прилуцького полку. О. М. Лазаревський, який дуже добре розумівся на відносній цінності архівних пам'яток, не тільки сам використовував описи намісництв і зведення людности, але] вживав заходів зробити ці матеріали приступними для широкого наукового використання, себто їх надрукувати. Це пощастило йому здійснити лише відносно опису Чернігівського намісництва і то частково: надруковано цілком Чернігівський повіт і невеличку частину Городницького, разом 112 сторінок. ³⁾ Решту опису Чернігівського намісництва (9 $\frac{1}{2}$ повітів) і опис Новгородсверського намісництва надрукувати йому не пощастило, хоча ця думка ніколи його не покидала. ⁴⁾ Зведення людности по всіх трьох намісництвах теж нігде не надруковано.

Одно зауваження до видання О. М. Лазаревського опису Чернігівського намісництва. За автора цього опису він вважає

¹⁾ Земск. Сborn. Черн губ. 1902. Ноябрь. Ст. 157. ²⁾ ... «из того, что мною до войны здесь приуготовлено было, в отсудствие мое на службу одно забыто другое приостановлено, а зделанная во всех обстоятельствах ревизия частью согнила и утрачена, тшущь всемерно и сколь возможно скоряе собрать все нужные сведения и подготовить обстоятельную карту... я препоручу немедленно здешнему губернатору обехать сей край и сам не упущу нужную часть онаго обозреть. 24 июня 1779 г. (Московск. Дрeвлехран. Госуд. арх. ХУІ разр. № 742). ³⁾ Записки Черниг. Губ. Статист. Ком. кн. II, Вып. 3—4, 5—6.—Черниг. Губ. Вед 1867. №№ 41—48. 1868 №№ 1, 4, 6, 7, 9. ⁴⁾ Археограф. Збірн. УАН. II см. 363—364.

військ. тов. Дм. Пащенко. Знайдені мною формуляри „комісіонерів“ (в розпорядженні О. М. Лазаревського був лише формуляр Дм. Пащенко), а також склад комісії і система її роботи, про що я розповів вище, говорять за те, що всі ці описи є праця колективна, а не індивідуальна, що роля редактора, оформлюючи опис, була зовсім незначна й що в кращому випадкові Дм. Пащенко можна вважати лише за редактора цього опису і ні в якому разі за автора ¹⁾

Майже разом з тими описами, що ми їх розглянули, складено „Черниговского наместничества топографическое описание“. Автор цього першого наукового дослідження, яке за об'єкт вивчення має значну частину Чернігівської губернії, Аф. Филимон. Шафонський (народ. 2. XII 1740 р., пом. 15 III 1811 р.) походженням з м. Сосниці на Чернігівщині. Батько його, сотник Сосницький, дав своєму синові виключну для тих часів освіту. Вчився А. Ф. Шафонський за кордоном спочатку в Галле у Yaisen Haus'і або королевському педагогумі, де він перебував протягом чотирьох років. Потім слухав лекції послідовно в трьох німецьких університетах в Галле, Лейдні і Страсбурзі з права, філософії і медицини і від цих університетів мав докторські дипломи. Службу він почав у Росії з медичного відомства, після-ж утворення Чернігівського намісництва перебрався з Москви до Чернігова на постійне перебування, де й почав служити радником уголовної палати. Многобічна освіта і інтерес, який Шафонський завжди виявляв до української історії, дали йому змогу блискуче виконати доручення гр. Румянцова—скласти топографічний опис Чернігівського намісництва. Це доручення він здійснив протягом 1785—1786 років і в січні 1787 року персонально подав свою книгу Катерині II, підчас її подорожі по Україні. Надруковано працю Шафонського лише року 1851 коштом Судієнка, голови тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві. Правда, вплив цієї книги та її наукове використання починається раніш того часу, коли вона вийшла друком, себто ще в рукопису. Але за цей час вона була відома й приступна лише невеликому гурткові аматорів і фахівців, переважно з авторових знайомих, і, безумовно, мала вплив на їх наукові праці (Ол. И. Ригельман, М. Е. Марков ²⁾). Д. Н. Бантиш-Каменський).

¹⁾ Докладніше про це буде в моєй вступній статті до «Опису Новгородсверського намісництва», що друкується в ІУ т. «Українського архіву». ²⁾ М. Е. Марков—О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, какъ они въ оной следуют по порядку годовъ. 1815.—О достопамятностяхъ Чернигова (Чтенія въ общ. И. и Д. Р. Годъ III № 1). М. Е. Марков остается почтенным на своем месте тружеником науки, в ряду тех областных историков—археологов, несколько в романтическом роде, тип которых у нас в России стал обо-

Книга Шафонського поділяється на дві частини: I. О малой Росії вообщє (§§ 1—46) і II. О Черниговском наместничестве особенно (§§ 47—536). Перша частина являє собою нарис історії Гетьманщини та її старих установ до утворення намісництва. Частина друга це і є опис намісництва¹ за такою схемою: 1) про намісництво взагалі, 2) про кожний повіт окремо, 3) про кожне повітове місто окремо. Програма загально губерньського опису складається з 28 пактів, повітових описів—з 24 пактів, повітових міст—з 18 пактів. Коли перша частина книги після історичних досліджень XIX—XX ст. втратила свою цінність, то друга, безумовно, має наукове значення й до нашого часу. Вона подає докладний і систематизований матеріал про територію і склад намісництва, її адміністративний поділ, фізично-географічні особливості, склад і статистику людности, заняття мешканців. Найбільш інтересні відомості економічного характеру: про хліборобство, засоби оброблення землі, системи хліборобства, млинарство, гуральництво, скотарство, промисловість (заводи салітряні, рудні, гути, буди тощо), ремісництво, цехи, торгівлю й інш. Є в книзі Шафонського і мапографічний матеріал¹).

З легкого почину О. М. Лазаревського в історіографічних працях завжди книгу Шафонського порівнюють із описом Чернігівського намісництва 1779—1781 рр., за автора якого О. М. Лазаревський вважав Дм. Пащенка. Порівняння й оцінку провадять, виходячи за О. М. Лазаревським з того, що опис Чернігівського намісництва 1779—1781 р. р. є індивідуальна праця Дм. Пащенка. Звідси низка помилок. О. М. Лазаревський дає перевагу праці Пащенка, М. Н. Бережков вважає, що Шафонський подав працю більш важливу з боку оброблення матеріалу й літературного викладання, при чому він додає, що „каждий обрабатывал тот материал, который по распоряжению губернатора доставлялся им от городской и уездной полиции, от уездных землемеров, от земских судов, от городских магистрат-

---

значаться во второй половине XVIII века и в начале XIX, на смену которых после выступают редакторы губернских ведомостей, члены статистических комитетов, деятели местных ученых обществ, архивных комиссий и иные, подобные им, весьма почтенные деятели на пользу областной истории, археологии, этнографии, статистики“ (Бережков М. Н.—М. Е. Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине. Сборн. ист. филол. общ. при Нежинск. институте. т. IY. Н. 1903).

¹) 4 мапи: 1) генеральная карта Малой России, на десять полков разделенной, 2) генеральная карта М. России, на три наместничества разделенной, 3) генеральная карта Черниговского наместничества, 4) почтовая карта Черниговского наместничества.

тов и от иных учреждений и лиц»¹⁾. Вище я вже зазначив якими засобами комісія А. С. Милорадовича збирала матеріял для описів намісництв. Що-ж до засобу збирання матеріялу для книги Шафонського, то тут треба зазначити, що це був той засіб, до якого вдавалися майже всі складачі описів, що їх перелічено раніш: через підлеглу губернській адміністрації поліцію. Правда, до цього матеріялу Шафонський ставився обережно. З праці Н. Стороженка²⁾ ми дізнаємося, що Шафонський персонально подорожував по Чернігівщині 1784—1785 р.р., щоб краще налагодити справу зі збиранням матеріялу, надавав додаткові інструкції на запитання поліційних урядовців, подавав пояснення, які саме потрібні йому відомості та яким засобом краще їх добувати. Крім того, він користувався відомостями з архіву Чернігівської казенної палати й інших губернських установ. Все це свідчить про те, що коли й були хиби й огріхи в збиранні матеріялу, то, де це було можливо, Шафонський виправляв це, а багатобічність освіти допомогала йому краще систематизувати та критично перевіряти зібраний матеріял. Це позитивно відрізняє книгу Шафонського від інших описів, для яких, як і для його книги, матеріял збирався через губернатора і наближає її до описів, що склала комісія А. С. Милорадовича. Проте якісне порівняння матеріялу цих описів з матеріялом книги Шафонського буде можливим лише після видання друком описів намісництв комісії А. С. Милорадовича (Чернігівського і Новгородсіверського).

Закінчуючи розгляд описів кінця XVIII—початку ХХ ст., треба додати, що рівнобіжно зі складанням описів збирали також і мапографічний матеріял, що стосується до цієї ж території: пляни міст, фортець, окремих намісництв і всенської території Гетьманщини. Цей матеріял, дуже інтересний, залишається покищо недосліджений³⁾

---

¹⁾ Бережков М. Н.—А. Ф. Шафонский. (Сборн. ист.—филол. общ. при Нежинск. инст. т. VII. 1911 ст. 11. Тут же бібліографія літератури про Шафонського. До цього треба додати: А. Ершов. До відомостей „Черниг. Наместн. топогр. описания“ Шафонского).²⁾ Стороженко Н.—История составлення топограф. описания Черниг. наместничества Шафонского (Киевск. унив. известия. 1886. Октябрь.)³⁾ Переховується він переважно у «Военно-ученом архиве Главного штаба» в Москві, у Чернігівському Держмузею, у Чернігівському Краєвому історичному архіві (найбільш цінний збірник мап з кол. чоловічої гімназії—,книга зібраних карт и разным Малороссійским городам планов, сочиненная генваря 1778 года“) Див. „Каталог выставки ХУІ арх. с'езда в г. Чернигове“ Черн. 1908 ст. 1—9. Ф. Петрунь. Розшукування з поля мапографії по архівах і книгозшивах Москви, Ленінграду та Симферополя (Україна 1929. Жовт.—Лист. ст. 163).

IV

Губерська реформа, що її переведено за часів Катерини II, відкрила всю імперію разом з Україною сіткою однотипових адміністративних установ. Лад, який встановлено цією реформою, в основних рисах існував більш сторіччя. Кожна губерська установа набуває згодом досвіду в тій царині, яка окреслена для неї в „Положении о губерниях 1775 года“, відкладаючи з того або іншого приводу в поточному діловодстві статистичний і інший матеріал щодо даної території і людности. В більшості ініціатива вивчення того або іншого питання йде зверху від центральних установ, яким підлягають установи губерські. Центральні установи систематизують матеріал, що надходить з губерських установ і публікують його у вигляді окремих збірок або у відомчих часописах. Проте такі друковані публікації, переважно звіти уставов, публікують і установи місцеві. Отже, кажучи про діяльність губерніяльних і центральних установ у талузі вивчення Чернігівщини, ми маємо на думці не лише нагромадження цими установами архівних матеріалів, які ще колись підлягатимуть науковому вивченню, а й діяльність їх в талузі оброблення, вивчення й видання цих матеріалів. Тут слід відзначити такі Чернігівські установи, як ось межева палата (відомості за межування, розподіл дібр між різними соціальними групами, черезполосність й інш.), казенна палата (рух людности, статистика промислових підприємств й інш.), палата державного майна (відомості про казенних селян, казенні добра ¹⁾, школи й інш), канцелярія Чернігівського губернатора (відомості про рух цін, торгівлю, людність й інш.). З губерських установ найбільшої уваги заслуговує канцелярія губернатора, може саме тому, що вона мала в своєму розпорядженні порівнюючи великий штат службовців (поліція), за допомогою якого на терені усенької губерні можна було зібрати (гарно чи погано—це інша справа) статистичні відомості, порівнюючи за короткий час. Кожного року губернатор на підставі зібраних через поліцію відомостей складав „всепогданейший отчет“ про стан губерні. До цього звіту входили відомості про будівлі, ярмарковий обіг, про фабрики й заводи, кількість худоби, кількість злочинів, про іновірців тощо. З 1834 року при канцеляріях губернаторів почали функціонувати губерські статистичні комітети.

З публікацій центральних установ треба відзначити такі відомчі видання, як «Экономическое состояние городских посе-

¹⁾ Наприкл. обслідування й опис лісових площ, яке перевела палата державного майна наприкінці 50 р.р. (див. «Черниг. Губ. Вед» 1858. № 2—5) Русов кваліфікує як перше наукове дослідження в цій галузі.

лений Европейской России» 1863—1865 р.р. Изд. М. В. Д. «Материалы для статистики России 1841. Изд. М. В. Д. Военно-статистическое обозрение Росс. империи, изд. при I отд. д-та ген. штаба. т. XII Харьковская, Черниговская и Полтавская губ. 1848—53 г.г. й інш., та цілу низку часописів: «Журнал Министерства внутр. дел», «Журнал министерства государственнх имуществ», «Журнал министерства мануфактуры и торговли» й інш., які містять матеріяли і за Чернігівську губерню.

Книгу М. Домонтовича про Чернігівську губерню ¹⁾ можна розглядати як підсумок вивчення Чернігівщини з боку офіційних установ у першій половині XIX ст. Вивчаючи джерела цієї книги, себто сировий матеріял друкований і недрукований, на якому її збудовано, ми знаходимо тут звіти і статистичні матеріяли канцелярії губернатора, межевої палати, палати державного майна, казенної палати, журнали, звіти і статистичні відомості губерського статистичного комітету, палати кримінального суду; відомості, які зібрані членами губерського дворянського комітету для «устройства» поміщицьких селян й інші. Усі ці джерела—підсумки й зведення статистичних праць, що їх перевели різні місцеві й центральні офіційні установи протягом першої половини XIX стор., становлять основний масив книги. Залежність книги М. Домонтовича від цього основного матеріялу, який на той час був єдиним статистичним матеріялом, позначається й на її конструкції. Написано її за таким пляном: географічний та історичний опис, людність, промисловість, освіта, внутрішній та зовнішній побут місцевої людности, адміністрація, відомості про міста, посади, містечка й інші залюднені пункти. Найбільш докладно розроблено розділи, де подаються відомості з економічної статистики.

Оцінюючи книгу Домонтовича, треба мати на увазі стан статистики за першу половину XIX ст. За офіційними відомостями «статистика составлялась чиновниками местных полиций, у которых не было ни времени, ни охоты, ни нужных сведений и образованности» ²⁾. М. Домонтович, зазначаючи, що в умовах його роботи не було жодної можливости розвинути «в стройной последовательности системы экономических и социальных отношений описанного края» за головну причину вважав цілковиту відсутність попереднього розроблення сиро-

---

¹⁾ «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба.—Черниговская губерния. Составил генерального штаба подполковник М. Домонтович. Спб. 1865». ²⁾ Варадинов Н. История минист. внутр. дел. ч. III кн. 2. Спб. 1861. ст. III.

вих матеріалів, сумнівну якість джерел ¹⁾, до яких він примушений був звертатися за браком чогось кращого й інш. Але обережне авторове ставлення до джерел і заміна одного джерела на друге, коли була на те можливість, в деякій мірі є корективом до джерел. У всякому разі через те, що стан Чернігівщини за першу половину XIX ст. майже недосліджений, книга М. Домонтовича, де зібрано багато фактичного матеріалу, особливо щодо економіки, залишається для цього часу єдиною роботою, яка всебічно охоплює територію Чернігівщини. Це значення вона може втратити лише після науково-критичного перегляду джерел до всебічної історії Чернігівщини протягом першої половини XIX стор.

Крім офіційного відомого матеріалу М. Домонтович використав для своєї книги й інші матеріали. Між ними є такі цікаві індивідуальні праці про Чернігівщину, як ось статті А. Марковича ²⁾, Г. Есимонтовського ³⁾ й інш.—Окремо треба зупинитися на спробі колективного вивчення Чернігівщини за той час, що його охоплює книга Домонтовича. Я маю на думці «комісію при університеті св. Володимира для описання губерний Киевского учебного округа в естественном-историческом, промышленном, сельско-хозяйственном и статистическом отношениях». До складу цієї комісії, яку офіційно утворено 21. лютого 1850 року після того, як вона фактично уже деякий час працювала, входили професори Київського університету і багато видатних фахівців з різних галузей науки (статистик Д. П. Журавський, Н. Х. Бунге, Н. Д. Іванішев, Н. А. Ригельман, В. В. Тарновський і багато інших). Організаційно комісія поділялася на 4 відділи: 1) географічний з двома підвідділами математичної і фізичної географії, 2) природничий з підвідділами мінералогічним, геологічним, ботаничним і зоологічним, 3) промисловості з підвідділом сільсько-господарським і технічним, 4) статистичний. Загальний план роботи комісії був складений вченим секретарем комісії Д. П. Журавським і став за основу статистичних праць комісії в цілому і приватних праць її членів. Комісія збирала, опрацьовувала і видала в своїх «Трудах» дуже інтересний матеріал про залізну промисловість на терені п'яти губернь К. У. О. (здобування руди, влаштування рудень, витоплювання заліза і чавуна, торгівля залізом), тютюнову промисловість, про фавну, статистику людности й інш. Розробила цілу низку

¹⁾ Домонтович М. Opus cit. ст. 183.—²⁾ «Истор. и статист. записки о дворянск. сослови и дворянск. имениях в Черниг. губерн». (Матер. для стат. Россійск. имп. Изд. М. В. Д. т. II. 1841.). Про А. В. Марковича див. М. З. «А. В. Марковичъ». Земск. Сборн. Черниг. губ. 1896. № 2—3.—³⁾ «Описание Суражского уезда Черниговской губ.» 1845. Передруковувалося кілька разів (Земск. Сб. Черн. губ. 1882.) №№ 1 і 2.)

програм, як ось для опису поміщицьких маєтків, для етнографічного опису тощо. До складу губернь Київської учбової округи належала і Чернігівщина. Вивченню Чернігівщини комісія приділила багато уваги так в загальних трудах на окремі теми на терені всенької округи, як і в спеціальних статтях, присвячених Чернігівщині. ¹⁾

V.

До першої половини XIX ст. належить початок першого часопису на Чернігівщині. Року 1838 вийшло розпорядження про видання по губерських містах офіційного друкованого органу „Губернския Ведомости“. „Г. В.“ мусили мати два відділи—офіційний і неофіційний. Перший складався з різних адміністративних розпоряджень і наказів. До другого—неофіційного—відділу рекомендувалося подавати статті з місцевої археології, історії і етнографії. Коли додати до цього ще статті з місцевої економіки, то це і є ті межі неофіційного відділу, за які не можна було переступати. Іноді ці межі ще більше звужувалися в залежності від особи губернатора. „Не подлежит сомнению“—каже проф. Сумцов—„что большая часть „Губернских Ведомостей“ на длинном протяжении 47 лет (статтю написано року 1885 г.) представляет бумажный хлам, обращенный практичными провинциалами на обертку сальных свечей и вяленой рыбы. Но в общей громадной массе областных ведомостей встречаются весьма ценные номера, ценные именно для этнографа и историка“. ¹⁾ До найбільш інтересних з цього боку проф. Сумцов залічує і „Черниговския Губ. Ведомости“. З цим можна погодитися. Дійсно за час з 1838 до 1906 року «Ч. Г. В.» в неофіційному відділі скупчили досить великий і інтересний матеріал для вивчення Чернігівщини. Матеріал цей лише частково використано в наукових працях ¹⁾, але в більшій частині він ще чекає на свого дослідника. Тут ми маємо багато відомостей щодо історії Чернігівських установ та їх

---

¹⁾ Див. «Труды комиссии выс. учрежденной при университете св. Владимира для описания губерний Киевскаго учебного округа Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. т. I, вып. 1, 2, 3. К. 1851., т. II. К. 1853., т. III. К. 1855, т. IV, вып. I. К. 1861. ²⁾ Н. Сумцов. Губернския ведомости. как пособие при изучении русской истории и этнографии. (Киевск. Ст. 1885. Февр. ст. 391). ³⁾ Між іншого і в згаданій книжці М. Домонтовича.

архівів; статті з статистики та економіки Чернігівщини, ¹⁾; з історії міст, монастирів, різних соціальних груп (шляхетство, посполство), з етнографії і археології краю. В історії «Ч.Г.В.» були моменти більш інтенсивного нагромадження культурно-історичного матеріалу. Один з таких періодів припадає, в зв'язку з загальним поживаленням громадської думки, на 50—60 р. р. Ці роки слід відзначити, як час поживалення інтересу до місцевої історії. Серед співробітників «Ч.Г.В.» з'являється багато осіб енергійних з певно визначеним інтересом до народнього життя, народнього побуту, фольклору, історії. Цей інтерес має коріння в підвищених українофільських настроях, які припадають якраз на ці часи. Тут перш за все треба відзначити діяльність Ол. Вас. Шишацького-Ілліча (народ. 1828 р., пом. 18 лютого 1859 р.), редактора неофіційного відділу „Ч.Г.В.“ з 12 жовтня 1855 року до 18 лютого 1859 року. За короткий час свого редакторства він опубліковує низку матеріалів краснорядного характеру, які стосуються до Чернігівщини. Проте працювати в «Ч.Г.В.» він починає раніш свого редакторства—з 1851 року. За об'єкт вивчення для нього стає Чернігівське село (переважно на Козелеччині), з його побуту, мовою і економікою²⁾. —Майже одночасно з Шишацьким—Іллічем почав працювати в «Ч.Г.В.» історик О. М. Лазаревський. Часом його найактивнішого співробітництва в «Ч.Г.В.» є доба його перебування в Чернігові (1861—1863, 1865—1868 р. р.). Проте, співробітничати тут він почав далеко раніш, з 1853 року. Оскільки можна простежити на покажчиках, О. М. Лазаревський активно працював у „Ч.Г.В.“ до 1892 року. Все, що він тут надрукував, можна поділити на дві категорії: 1) оригінальні праці з української літератури, етнографії та історії і 2) документальний архівний матеріал. Більша частина матеріалів другої категорії має першорядне значення: це—перводжерела, що вже стали за основу багатьох наукових праць і, без сумніву, ще не вичерпані до дна ³⁾—За Шишацького Ілліча почав своє довге

¹⁾ З економічних розвідок слід відзначити: Ф. Китченко «О торговле и торговых пунктах въ Малороссии за 100 лет». 1852. №№ 3, 4, 7, 10, 11, 48, 50.—Ф. Китченко. «Действительная причина упадка торговли Нежинских греков». 1852. № 46.—Котляров. Взгляд на внутреннюю торговлю въ Черниговской губернии. 1851. № 41.—Гутман. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губ. 1852. № 14—18.—Есимонтовский Г. Н. Описание Суражского уезда Черниговской губ. въ двухъ частяхъ. Ч. 1882 (прил. к №№ 1—10 за 1882 г.). ²⁾ Миронецъ Ів.—Ол. Вас. Шишацький Ілліч. (Україна. 1929 р травень—червень).—³⁾ Див. «Українськ. Археограф. Збірник УАН», т. II. К. 1927 (М. Ткаченко. „Праці О. М. Лазаревського та про О. М. Лазаревського з передовою та покажчиком.—П. Федоренко. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини).

співробітництво в „Ч.Г.В.“ Гр. О. Милорадович. З його публікацій мають інтерес не статті фамільного змісту, а головним чином документальний матеріал з родового архіву Милорадовичів (універсали, духівниці, судові вирoki й інш. ¹⁾). Не зупиняючися докладно на вивченні роботи того або іншого співробітника «Ч.Г.В.» і не вичерпуючи навіть найбільш цікавого з того, що там надруковано, я обмежусь лише вказівками, що слід було б звернути увагу на етнографічні публікації П. С. Ефіменка, Ст. Носа, А. Тишинського ²⁾, П. Косменка й інш., а також на реферати, які зачитано було в Чернігівській архівній комісії та публікації архівних матеріалів П. М. Добровольського ³⁾.

Ми не зупиняємося докладно на місцевому тижневику «Черниговский листок» за роки 1861—1863. Він ставив своїм завданням вивчення «місцевих інтересів», але за короткий час існування не встиг розгорнути як слід своєї краєзнавчої роботи ⁴⁾.

З початку 60-х років мало свій друкований орган Чернігівське духівництво. Року 1861 почалося під керівництвом арх. Філарета Гумилевського видання «Черниговских Епархиальных Известий». Для вивчення місцевої старовини цей часопис цікавий лише за роки 1861—1866, до смерті Філарета. Історико-географічні інтереси Філарета мали відбиток і на «Ч. Е. И.» за перші роки їх існування. В дальшому цей часопис мав суто відомчий напрямок, перетворившись з місцевого органу на схоластичний філософсько-богословський ⁵⁾. В «Ч. Е. И.» опубліковано значну частину праці Філарета Гумилевського. «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», що вийшло пізніше окремим виданням ⁶⁾. Як відомо Філарет не встиг закінчити цієї праці і її закінчила після його смерті ко-

1) Родовий архів Милорадовичів переховується в Чернігівському Краєвому історичному архіві. Бібліограф покажч. праць гр. Милорадовича до 1895 р. надруковано в журн. «Разведчик» 1895 № 255.—²⁾ Крім етнографічних публікацій А. Тишинський подав на підставі архівного матеріалу багато розвідок з місцевої історії (Черн. Губ. Вед. за 1886 р. №№ 97, 100, за 1887 р. №№ 29, 35, за 1888 р. № 3). Див. також Чернігівські календарі, «пам'ятки» й інші місц. видання.—³⁾ Труды Черниг. губ. арх. ком. Вып. V ст. 79.—Див. також «Указатель статей по истории, археологии и этнографии», помещенных въ «Черниг. Губ. Ведомостях» за 1838—1906 г.г., якого складено членами Чернігівської губ. арх. комісії (Труды Черниг. губ. арх. ком. Вып. VII).—⁴⁾ Шевелів Б.—Тижневик «Черниговский Листокъ» за редакцією Л. І. Глібова. («Чернігів і північне Лівобережжя» ст. 443): ⁵⁾ Див. Карпинский К.—Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в «Черниг. Епарх. Известиях» за 1861—1905 годы. Ч. 1905. («Труды Черниг. губ. арх. ком.» Вып. VI).—⁶⁾ Про арх. Філарета Гумилевського див. Д. И. Багалея. Новый историк Малороссии ст. 7—9.—Листовский И. С. Филарет, архиепископ Черниговский. Черн. 1895.

місія, яку спеціально було обрано для цієї мети. Не дивлячись на багато помилок і необґрунтованість з питань про час за-снування деяких Чернігівських осель, ця праця, яку побудовано в значній мірі на архівному документальному матеріалі, і до цього часу не втратила свого значення. В цій книжці найбільш докладно опрацьовано розділи про історію монастирів.

VI.

На початку 60-х років XIX ст. помічається поживлення в громадському житті. Це поживлення відбивається, між іншого, на роботі Чернігівського губерського статистичного комітету, установи, яка багато зробила для дослідження Чернігівщини. Повна бездіяльність в першу половину XIX ст. цих невдало сконструйованих ¹⁾ на основі закону 20 грудня 1834 року ²⁾ установ поставила питання про їх реформу. Але цю реформу було здійснено лише 26 грудня 1860 року, коли було видано „Положение о губернских и областных статистических комитетах“. Різниця між старим і новим „Положением“ була в тому, що за новим „Положением“ губерські статистичні комітети склалися не тільки з офіційних осіб, як це було до цього часу: до складу їх можна було притягати і приватних осіб, причому вони мали можливість не тільки збирати статистичні відомості, але й науково їх обробляти та публікувати. Усі ці можливості реалізувалися і в роботі Чернігівського комітету. Його діяльність спочатку 60-х років тісно пов'язана з особою О. М. Лазаревського, який декілька років був за його секретаря. Року 1862 комітет видав „Памятную книжку“ ³⁾, де крім докладних статистичних відомостей вміщено кілька дуже цінних статистичних досліджень з промисловости, етнографії і історії Чернігівської губернії. Року 1866 за ініціативою секретаря комітету О. М. Лазаревського, вийшла друком перша книжка періодичного наукового збірника „Записки Черниговского губернского статистического комитета“. Друга книжка вийшла окремими 6 випусками за роки 1868—1872. „Записки“ мали такі відділи: 1) досліді з історії, географії та статистики губернії, 2) матеріяли для опису губернії, 3) бібліографічний огляд праць, що мають за об'єкт Чернігівську губернію, 4) дрібні статті та замітки.—З видань статистичного комітету слід відзначити дві записки О. М. Лазаревського „об изучении Черниговской губернии в этнографическом отношении“ з додатком програми для опису села або містечка на 20 пунктів та записку „О

¹⁾ Варадинов. Н.—История Мин. Внутр. Дел ч. III. кн. 3, ст. 331.—

²⁾ П. С. З. Р. И. т. IX. № 7684.—³⁾ Памятная книжка Черниговской губернии. Черн. 1862.

«собирання сведений для изучения крестьянского быта в экономическом отношении» теж з додатком зразкового опису селянського господарства. Обидві ці записки надіслано було на села з закликом до сільської інтелігенції збирати відомості за цими програмами. Дехто відгукнувся на цей заклик і кращі з надісланих описів надруковано в „Записках“ комітету. Додатком до другої книжки „Записок“ О. М. Лазаревський видав частину опису Чернігівського намісництва 1779—1781 р.р., про що вже згадувалося. Величезне наукове значення мало видання комітету роботи О. М. Лазаревського і Н. А. Константиновича „Обозрение Румянцевской описи Малоросии“ разом з передачею Румянцевської ревізії з Чернігівської казенної палати, де вона переховувалася, до статистичного комітету. Статистичний комітет узяв на себе переховування, упорядкування і можливе опублікування цієї пам'ятки. Це спричинилося до низки наукових студій з боку місцевих земських статистиків (Червинський, Семяновський, Філімонів, Шликевич.) В дальшому видавничій діяльності комітету занепадає і обмежується виданням „Списка населенных мест Черниговской губернии“ і щорічного „Календаря Черниговской губернии“, починаючи з 1886 року. Спочатку на зразок „Памятной книжки“ у календарях містять статті з місцевої історії або економіки, але, починаючи з 90-х років, календарі набувають характеру офіційного видання, де містилися суто календарні відомості та матеріали офіційної статистики ¹⁾. Крім статистичних відомостей в календарях треба відзначити статті аматорів місцевої старовини А. Тищинського, Г. Ол. Милорадовича, Н. А. Константиновича ²⁾. Ол. І. Ханенка ³⁾.

Отже розквіт діяльності губерського статистичного комітету припадає на перебування у Чернігові О. М. Лазаревського. Але, перебуваючи і поза межами Чернігівщини, він багато зробив для її наукового вивчення. Його капітальні роботи „Описание Старой Малороссии“ т. т. I и II цілком належать Чернігівщині. Доля таких установ, як Чернігівський музей В. В. Тарновського і Кототіпський земський музей, пов'язана з громадською діяльністю О. М. Лазаревського. Крім величезної літературної спадщини, де значне місце посідає Чернігівщина, він за-

---

¹⁾ Статистичні відомості, що їх вміщено в календарях за роки 1879—1894, між іншого використовує в своїй книзі Русов. (Опис Черниг. губ. ст. 376).—²⁾ Див. некролог Н. А. Константиновича, що його написав В. М. Хижняков, і статтю «Памяти Н. А. Константиновича» у «Земск. Сборн. Черниг. губ. 1886. № 9—12 ст. 113.—³⁾ Автор цікавих розвідок «Историч. очерк межевых учреждений в Малороссии» (1870), «Город Погар, «Историческ. описание некоторых местностей Черниговской губ.» і інш. Про нього див. Б. М. Шевелів. «Листи О. М. Лазаревського до О. І. Ханенка» (Ювіл. збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. т. II У Києві. 1928.

лишив і спадщину матеріальну, проминути яку не може жоден із дослідників Чернігівщини: це його власна бібліотека і збірка архівних матеріалів, що зараз належать УАН.

VII.

60-ті роки XIX ст. позначилися глибокими соціальними змінами. Після розкріпачення селян на сцену виходять нові соціальні класи і групи. Клясова боротьба загострюється, поглиблюється, набирає нових форм. Ареную, де невпинно точилася ця боротьба, було між іншим і земство. Земство треба вважати за одну з легальних організаційних форм, де головним чином і гуртувалися нові соціальні групи і в першу чергу так званій «третьій елемент», що на той час був безперечно творчою соціальною силою. Протягом п'ятидесяти років земство стає за арену боротьби різних соціальних класів і груп. В цій боротьбі уряд не стоїть осторонь і його корективи до основного «Положення о земских учреждениях» мають за мету стримати творчі й опозиційні групи й утворити сприятливі умови для груп реакційних.

Розглядаючи діяльність Чернігівського земства з боку того, що воно зробило для вивчення краю, ми мусимо зазначити, що якраз в цьому напрямку воно проробило велику й інтересну роботу, на якій лежить яскравий відбиток діяльності нових творчих соціальних сил. Охопити в короткому нарисі всю роботу, яку перевело Чернігівське земство в напрямку вивчення Чернігівщини, важко. Тому я нагадаю лише видатні моменти цієї роботи.

Року 1876 Чернігівське губерньське земство розпочало і року 1886 закінчило статистичне обслідування Чернігівської губернії. Цю роботу провадив статистичний відділ земства, що складався з видатних статистиків (Шлікевич, Варзар, Червинський, Русов, Семяновський й інші). Результат цієї роботи—15 томів «Материалов для оценки земельных угодий». Пізніше «Оценочно—статистическое бюро» губернського земства видало капітальну працю «Материалы к оценке недвижимых имуществ Черниговской губернии». З 1876 року почалися дослідження ґрунтів Чернігівщини, на підставі яких В. Варзар, П. Червинський і А. Шлікевич склали мапу ґрунтів Чернігівщини. Пізніше з 1903 року обслідування ґрунтів Чернігівщини за новим методом перевів ґрунтознавець Полинов ¹⁾. З 1912 року ці

---

¹⁾ Полюнов Б. Почвы Черниговской губ.—Вып I. Остерский у., вып. II. Нежинский у., вып. III—Городнянский у., вып. IV—Карта Козелецкого у.—Див. також «Предварительн. отчет о работах по изучению естеств.—истор. условий Черниговск. губ. с. 1912 г.»

обслідування поширено з включенням обслідувань загально-географічних, геологічних, геоботанічних, геодезичних й інш. Року 1894 Чернігівське губземство зібрало через повітові земства великий матеріал щодо статистики землеволодіння сільських громад і приватних володільців. На передодні революції переведено монографічне обслідування бюджетів селянських господарств, яке нашло свій відбиток в цікавих роботах Н. Кострова ¹⁾. З метою вивчення й використання продукційних сил Чернігівщини обстежено поклади крейди, мергеля, глини, торфу й інш., переведено обслідування кустарної промисловости ²⁾, ярмарків ³⁾ і торговельних пунктів з метою визначення «районов тяготения» ⁴⁾.

Для кращого переведення наукових досліджень земств утворило наукові заклади, як то Носівська дослідна станція, хемічна лябораторія й інш.

Значну роботу перевело Чернігівське земство і в галузі вивчення культури Чернігівщини. Тут ми маємо низку розвідок з історії, етнографії тощо, що їх видало земство—А. В. Верзілова ⁵⁾, М. П. Василенка ⁶⁾, Б. Д. Грінченка ⁷⁾. А. Н. Малінки ⁸⁾ й інш. Усі ці розвідки й матеріяли мають велику вагу для вивчення історії Чернігівщини (і України взагалі), її економіки, фольклору тощо. До цього ще ж треба додати найкращу збірку української старовини—музей В. В. Тарновського, що його взяло Чернігівське губземство на своє утримання.

Оцінюючи в цілому діяльність земства щодо вивчення Чернігівщини, треба зазначити, що немає жодної галузі господа-

---

¹⁾ Н. Костров. Очерки крестьянских хозяйств Черниговской губернии. Материалы бюджетных записей. Ч. 1918. —²⁾ Плавтов Л. Краткий обзор кустарной промышленности Черниговской губернии. Черн. 1 14. Лисенко С. І. Земская гончарная мастерская в с. Алешне. (Земск. Сборн. Черн. г. 1896. № 1)—Н. А. Пакульський. Карта кустарных промыслов Черниг. губ. 1897. ³⁾ Список ярмарок Черниг. г. по данным губернской управы. (Земск. Сборн. Черн. Губ. 1898. № 6)—⁴⁾ Клаус А. Опыт исследования подъездных путей к станциям ж. д., пристаням рек и внутренним рынкам Черниговск. губ. 1893.—⁵⁾ Верзиловъ А. В.—Очерки торговли Южной Руси с 1480—1569 г.г. (Земск. Сборн. 1398 №№ 1, 2—4, 6, 7.—⁶⁾ Василенко Н. П.—Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729—1730 г (Земск. Сборн. Черн. Губ. 1902. №№ 5—12.—1903. №№ 1—6, 8, 10).—Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка.—Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с «разделением по материям на 19 частей—1786 года». Черн. 1902.—⁷⁾ Грінченко Б. Д.—Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновскаго. т. II. 1900.—Из. уст. народа. Этнограф материалы (З. Сб. Черн. губ. 1900. № 12).—Этнограф. материалы, собранные в Черниговск. и соседн. с ней губерниях. Вып. I, II, III, Черн. 1895—1899.—Литература украинского фольклора 1901.—⁸⁾ Малинка А. Н.—Сборник материалов по малорусскому фольклору (Земск. Сборн. Черн. губ. 1902 № 1).—Кобзари и лирники. (Земск. Сб. Ч. Г. 1903 № 4).

рського або культурного життя, для вивчення якої земство не внесло чогось цінного і помітного. Цей досвід набуває ще більшої цінності і ваги тому, що його міцно пов'язано з життєвою практикою в минулому і, безперечно, треба пов'язати з сучасним будівництвом.

Маючи свою друкарню і асигнуючи досить великі кошти на видавничу роботу, Чернігівське губземство видало багатокнижко, починаючи з 1869 року мало свій постійний періодичний орган «Земский сборник Черниговской губернии»¹⁾ і в ХХ ст. «Земскую неделю». Найцінніший матеріал для вивчення Чернігівщини зберігається не тільки в монографіях і земській періодиці, а і в звітах, стенографічних протоколах земських зібрань і особливо в доповідях з того чи іншого питання, які зачитувалися на губерських зібраннях. Науково—дослідчу роботу в широкому масштабі перевадило переважно Чернігівське губерське земство, але це не зменьшує значення роботи і повітових земств, що почасти допомогали губерському земству, почасти й самі провадили аналогічну роботу.

Року 1898 вийшла друком книжка О. О. Русова «Описание Черниговской губернии» т. I и II. (Изд. ред. „Земск. сборн. Черниговской губерний). Задумано було цю книжку в Чернігівському губерському земстві ще року 1886. Якраз на цей час припадає закінчення великої статистичної роботи, що її перевели земські статистики і вийшло друком 15 томів „Материалов для оценки земельных угодий“. Земське зібрання затвердило програму книжки Русова, назвавши її „сводным описанием“ губерні, що ставило за мету «возможно точный учет производительных сил, производства и потребления. Описание (на думку земства) должно определить экономический баланс губернии, т. е. указать отношение потребления к производству и уяснить размер средств, удовлетворяющих существующие потребности населения“.¹⁾

Отже, книга О. О. Русова, на думку Чернігівського земства, повинна була зробити підсумки роботи земства за ХІХ стор. Але вона значно ширше. В той час, коли книжку Домонтовича, що вийшла якраз в перший рік існування Чернігівського земства, можна вважати за підсумок діяльності офіційних губерських установ до утворення земства, книга Русова є підсумок роботи вивчення Чернігівщини за другу половину ХІХ ст. Основним джерелом цієї книги є звичайно матеріал, що його зібрали земські статистики. Але це не єдиний матеріал. З

¹⁾ Коновал И. Е.—Указатель статей, помещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии с 1869 по 1903 годъ. Черн. 1905. ²⁾ Русов А. А.—Опис. Черниг. губ. ст. IX.

того часу, як вийшла книга Домонтовича, минуло понад 30 років. Умови наукового дослідження відмінилися, покращала статистика, промисловий капітал повернув дослідчу думку на шлях вивчення продукційних сил Чернігівщини, її натуральних багатств. Русов, підбиваючи підсумки вивчення Чернігівщини за другу половину XIX ст., разом з матеріалами земства використовує попередню працю різних установ. За цей час докладно досліджено територію Чернігівщини. Року 1860 почала свою тридцятирічну роботу в цьому напрямку межева палата в губернії і межові комісії по повітах. Підсумки цієї роботи ми знаходимо у друкованих її звітах ¹⁾, а також у плянах и мапах, що нині зберігаються в Московському межовому архіві.—Геологічний комітет міністерства державного майна 1893 року видав геологічну мапу Європейської Росії ²⁾.—Центральний статистичний комітет двічі (1877—78 і 1887 р. р.) перевів вивчення землеволодіння ³⁾. Усі ці дослідження і низка інших, що їх перевели згадані ⁴⁾ і інші установи, як ось Чернігівська казенна палата, використано в книзі Русова, разом з друкованим матеріалом (монографії індивідуального походження), що всебічно й докладно висвітлює економіку Чернігівщини.—Книжка Русова складається з двох томів і написана за таким пляном. Том перший. Попередні відомості: утворення губернії та її склад, територія губернії. I. Оро-гідрографічний нарис. II. Клімат. III. Геологічний нарис. IV. Грунти. V. Розподіл загальної площі за добрами V. Землеволодіння. VI. Ліса і запасна площа VII. Сіножаті й вигони. VIII. Продукційна площа й рільництво IX. Скотарство.—Том другий: I. Людність. II. Народня освіта. III. Будівлі. IV. Шляхи, ярмарки і торги. V. Промисловість. VI. Медицина. VI. Податки.—В додатку до обох томів багато мап і картограм.

Порівнюючи книгу Русова з книгою Домонтовича, ми бачимо, що плян книги Русова ширше, матеріал, на якому побудовано цю книгу, кращий від Домонтовичового. Коли-ж до цього

---

¹⁾ Отчет о состоянии межевания Черниговской губернии. 1864, 1868, 1869, 1870 г. г.—Межевые свед. о пространстве земельн. угодий в дачах Черниговск. губернии. 1896. ²⁾ Див. Армашевский П. Геологический очерк Черниговской губернии (Зап. Киевск. общ. естествоисп. т. VII. Вып. I 1883) Радкевич Г. Библиограф. указатель литературы по геологии Киевск. учебн. округа (Зап. Киевск. общ. естествоисп. т. XIV. Вып. 2.) ³⁾ Статистика поземельной собственности и населенных мест Европ. России Вып. III. Губ. Малорос. и Юго-Западные Спб. 1884.—Статистика Российской имп. XXII. Главные данные поземельн. статист. по обслед. 1887 года. Вып. XI—VIII. Черниговская губ. Спб. 1895. ⁴⁾ Див. Списки населенных мест Рос. империи. XVIII Черниговской губ. Изд. Ц. С. К. МВД—Волости и важнейшие селение Европейск. России Вып. III. Губ. Малороссийские. Изд. Ст. К. МВД. 1885.

додати широкий науковий діапазон, який ми бачимо у Русова, і критичне ставлення до джерел, то ми не перебільшимо, коли скажемо, що книжка Русова є найкраща наукова робота, що її написано про Чернігівщину.

Ол. Ол. Русов, крім своєї основної роботи, написав під час свого перебування в Черніг. земстві багато статтів і розвідок ¹⁾ і взагалі був видатним земським і громадським діячем того часу. На земській роботі взагалі працювало багато осіб, діяльність яких залишила помітний слід в історії Чернігівського земства. Побічно я відзначив багатьох земських робітників, проте цей список неповний і неповним він залишиться, коли додати до нього І. Л. Шрага, В. М. Хижнякова ²⁾, С. І. Лисенка й інш.

VIII.

З 14 листопада 1896 року в Чернігові утворено губерську архівну комісію для розбору справ і документів, що їх призначено в губерських та повітових архівах до утилізації. Але, беручи до уваги місцеві особливості, архівні комісії мали право поширювати свою діяльність і на інші матеріальні пам'ятки старовини. Ось чому діяльність Чернігівської архівної комісії мала мішаний архівно-музейний характер. Утворено було її за ініціативою губернатора Андрієвського і за його підтримкою, що в перші роки її існування відбулося і на складі її членів і на напрямку її діяльності. Іноді вона набувала характеру громадської організації (участь в її роботі М. М. Коцюбинського, І. Л. Шрага, Г. А. Коваленка й інш.), що позначалося і на напрямку її діяльності ³⁾, але це було лише моментами, взагалі ж вона не виходила з вузьких рямців статуту. За час з 1896 до 1917 року архівна комісія утворила свій музей ⁴⁾, бібліотеку і невелику архівну збірку. За цей же час вона видала дванадцять книжок своїх „Трудов“: I, II, і III під редактуванням П. Н. Тіханова (з 15 червня 1897 до 3 червня 1902 року), IV, V, VI і VII за ред. П. М. Добровольського (з 3 червня 1902 р. до 21 серпня 1910 р.), VIII, IX, X, XI, XII за ред. В. Л. Модзалевського (з 2 березня 1911 р. до 1918 р.). Крім „Трудов“

---

¹⁾ «Доклад в экономический совет об организации сведений по лесостроительству и лесоводству (Земск. сборн. 1899 № 1.—Доклад по вопросу о станционных и сельских зернохранилищах (З. сб. 1899 № 6).—Проект организации земских статистич. учреждений в Черниговск. губ. (З. сб. Черн. губ. 1899 № 6.)—²⁾ В. М. Хижняков. Черниговская старина (1765—1810). (Земск. сб. Черн. губ. 1899 № II.) Столетие Черниговской городской думы.—Отчет о ревизии волостей Черн. губ. в 1888 году (Земск. С б. Ч. Губ. 1891. № 2—3).—Записки земского деятеля. ³⁾ Архівна справа. 1929. ч. XI—⁴⁾ Одна з складових частин нинішнього Чернігівського Держмузею.

комісія видала „Синодик Любецкого Антониевского монастыря“, „Актовую книгу Стародубовского городского уряда 1693 года. Черн. 1914 р.“ і декілька звітів за свою діяльність ¹⁾.

З осіб, що брали енергійну участь в роботі комісії, треба відзначити П. М. Добровольського, який сприяв тому, що Чернігівська архівна комісія „обратилась в солидное ученое учреждение с архивом, музеем и библиотекой“ ²⁾, А. В. Верзілова, постійного члена комісії за весь час її існування ³⁾ і В. Л. Модзалевського. Діяльність В. Л. Модзалевського (народ. 28 березня р. 1873) виходить за рямці архівної комісії, а його наукові інтереси і праці виходять за межі Чернігівщини. З його наукових праць, які стосуються або цілком або переважно Чернігівщини, крім тих, що надруковано в „Трудах“ комісії, ми маємо перше „Малороссийский родословник“ т. т. I, II, III і IV (1908—1914 р. р.). В цій роботі генеалогічного характеру подано величезний матеріал до історії великого землеволодіння, економічної і соціальної історії Гетьманщини взагалі і Чернігівщини зособна. Книжки „М. Р.“ розкішно ілюстровано портретами представників шляхетства. Ці портрети є дуже цікавий матеріал для історії українського мистецтва. Зараз „М. Р.“ має тим більшу цінність, що більшість фамільних архівів, на підставі яких його написано, знищено. Велику наукову вагу для вивчення Чернігівщини має його розвідка „Гути на Чернігівщині“, яку видано друком вже по його смерті заходами археологічного комітету УАН. Вона складається з переліку гут на Чернігівщині, де подаються відомості про місце гуті, час її заснування, во-

¹⁾ Склад видань Чернігівської архівної комісії в Чернігівському Краєвому архіві та Чернігівському Держмузею. ²⁾ Труды Чернигов. арх. ком. VIII ст. 204—П. М. Добровольский. Черниговский Елецкий Успенский монастырь. Ч—Путешествие имп. Екатерины II через Черниговский край. 1903. Ч—Архив Черниговского кафедрального собора. 1902.—Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами. 1902. Описание историч. музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. 1905.—Материалы для биографии. Г. И. Успенского 1905.—Выписка из расходной книги Новгородсеверского монастыря. 1908.—Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губ. 1908—Табеевские курганы 1905 й інш. Див. оцінку його праць у А. В. Верзілова: «он не имел ни времени ни еще достаточной исторической подготовки для более широких исторических обобщений, построенный; он больше архивист, археолог, музейист, этнограф. чем ученый историк... П. М. чрезучо разбрасывался, его работы носят как бы спорадический характер... (Труды Черн. арх. Ком Вып VIII Ст. 203—204). ³⁾ А. В. Верзилов—Памяти А. М. Лазаревского 1903.—Уніатские архимандриты в Чернигове. 1903.—П. М. Добровольский 1911—Очерк истории города Чернигова 1907—1907. Черн 1908.—Найдавніший побут Чернігівської околиці. («Черніг. і півн Лівобережжя»). Краткий обзор истории г. Чернигова и управления в нем (Зб. «Тридцатилетие деят. Черниг. городск. обш. управл. 1870—1901»).

шкляної промисловости тощо. Вивчаючи родоводів гутницьких фамілій, він на підставі генеалогічних даних ставить питання про походження шкляної промисловости й подає матеріал для історії мистецтва (шкляні вироби). Цю розвідку справедливо вважають за одну з докладніших праць, яка має значення для вивчення економіки і мистецтва Чернігівщини¹⁾ Праці й розвідки В. Л. Модзалевського крім «Трудов Черниговской архивной комиссии» друкувалися в «Киевской Стар.», «Трудах Полтавск. ученой архивн. Комис.», «Русском биографическ. словаре», «Записках Наук. т-ва ім. Шевченка у Київі», «Книгарі», «Нашому Минувому», «Записках історично-філологічного відділу УАН», «Записках Львівського наукового товариства», «Україні», «Українському науковому збірникові» й інших²⁾.

Праці В. Л. Модзалевського побудовано на архівному матеріалі. Після О. М. Лазаревського він був найкращим знавцем архівів Чернігівщини. Діяльність В. Л. Модзалевського щодо вивчення Чернігівщини в галузі історії, мистецтва³⁾, генеалогії та видавничої роботи можна вважати за продовження роботи О. М. Лазаревського.

Закінчуючи історію діяльності архівної комісії і осіб, що брали в її роботі найактивнішу участь, слід додати, що спадкоємцями архівної комісії по лінії музейній є Чернігівський Держмузей, по лінії архівній — Чернігівський Краєвий Історичний архів.⁴⁾

IX.

Року 1908 у Чернігові відбувся XIV археологічний з'їзд. Ідея організувати з'їзди не тільки по столичних центрах, а й по великих краєвих містах, притягаючи до справи вивчення минулого не лише офіційні установи, а й наукові і громадські організації, дала багаті наслідки. Вона стимулювала краєзнавчу роботу місцевих наукових установ та організацій і примушувала до пошкваллення темпів краєзнавчої роботи. Починаючи з

¹⁾ Див. рецензію на цю книжку [редакція] в «Записк. істор.—філолог. відділу УАН» кн. X. 1927. ст. 374—375.—П. Федоренка. З спірних питань економіки України (Україна 1929, Липень—Серпень. Ст 22.—23).

²⁾ Див. статтю М. Ткаченка «З нової історіографії Чернігівщини» (Збірн. «Чернігів і півн. Лівобережжя» ст. 488). ³⁾ В. Л. Модзалевський. Основні риси українського мистецтва. Вид. «Сівер. думки». Черн. 1918. ⁴⁾ Див. П. Федоренко. Чернігівський Краєвий Історичний архів і його фонди (Архівна справа. № 7).—Плохинский М. Архивы Черниговской губернии». М. 1899 (Труды Археограф. ком. Моск. арх. общ. т. I)—Татищевъ Ю. Черниговские архивы X. 1901.—Ивановъ. Е. Харьк. истор. архив. X. 1904. (Сборник Харьк. истор. филол. общ. т. XIV).—Романовський В. Нариси з архівознавства. Вид. ЦАУ УСРР. X. 1927.

першого археологічного з'їзду, який відбувся року 1869 в Москві, археологічні з'їзди збиралися в Ленінграді, Києві, Казані, Тифлісі і по інших великих містах ¹⁾. Кожний з'їзд переважно вивчав ту територію, історичним центром якої було те місто, де збирався з'їзд. Проте, на кожному з'їзді зачитувалися доповіді і на теми з історії інших місцевостей. Отже доповіді, присвячені вивченню Чернігівщини, було заслухано на III з'їзді у Києві ²⁾, на VIII з'їзді у Москві, ³⁾ XI з'їзді у Москві ⁴⁾, XII з'їзді у Харкові ⁵⁾, XIII з'їзді у Катеринославі ⁶⁾.

Наслідком XIV археологічного з'їзду в Чернігові була низка видань, в яких відбулося робота з'їзду. З цих видань, поперше, слід відзначити «Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове. Черн. 1908». Найбільш цінною частиною цих «Трудов» є публікація документів з приватних архівів Дорошенка, Голицина, Кочубеїв і двох міських дум—Чернігівської і Ніжинської. Комітет організував на з'їзді виставку, яка складалася з таких відділів: 1) речі, які знайдено при розкопуванні курганів і випадково, 2) церковні древності, 3) жетони, медалі та нумізматики, 4) історичний відділ, 5) етнографічний відділ, 6) стародруки, 7) рукописи, 8) картографічний відділ. За редагуванням П. М. Добровольського видано «Каталог выставки XIV археол. съезда в Чернигове» Ч, 1908. Року 1911 вийшли друком «Труды XIV археологического съезда в Чернигове» т. I, II, III, де вміщено доповіді, що їх оголошено на з'їзді. Дослідувач будівництва на Чернігівщині не зможе проминути другого тому «Трудов» з статтями Ф. Ф. Горностаєва ⁷⁾, М. Н. Бережкова ⁸⁾ й інших. За найцінніший вклад до вивчення археології Чернігівщини треба вважати доповіді з первісної археології Ф. К. Вовка і Д. Я. Самоквасова. Перший «відслонив перед нами віко тисячоліть, що погребли останки життя й творчості палеолітичної людини на нашій землі». Разом з доповіддю Ф. К. Вовка «Палеолитическая стоянка в с. Мезине

---

¹⁾ Огляд діяльності перших дванадцяти археологічних з'їздів див. в «Трудах XII арх. съезда в Харькове» Т. III М. 1905. ст. 109.—²⁾ Н. А. Константинович. О курганах Черниговского уезда.—Д. Я. Самоквасов. Северянские курганы и их значение для истории.—Историческое значение городищ и інш.—³⁾ А. А. Дмитриевский. Греческое Нежинское братство.—Архив Греческого Нежинского братства.—⁴⁾ Лашкарев П. А. Церкви Чернигова и Новгородсеверска.—Голубовский П. В. О карте Черниговской губернии до XV в. и інш.—⁵⁾ Ярыгин А. К. Изыскания о древнем расположении Чернигова.—Татищев Ю. В. Черниговские архивы и інш.—⁶⁾ Голубовский П. В. Историческая карта Черниговской г. до 1300 года и інш.—⁷⁾ Горностаев Ф. Ф.—Строительство графов Разумовских на Черниговщине. Ст. 167—218.—⁸⁾ Бережков М. Н.—К истории Черниговского Спасского собора.

Черниговской губернии» ¹⁾ на виставці з'їзду було продемонстровано мамутові кістки з знайденими при них кремневими відщипками. Отже XIV з'їзд в особі Ф. К. Вовка положив початок дослідженню однієї з найцікавіших палеолітичних стацій на Україні. В доповідях Д. Я. Самоквасова ми маємо завершення многолітніх праць над вивченням нашої території за слов'янську добу. Робота Д. Я. Самоквасова над дослідженням сіверянських городищ і курганів почалася року 1871 і продовжувалася до 1891 року. Результати розкопів в межах землі сіверян він продемонстрував на виставці III археологічного з'їзду, де на цю тему зробив дві доповіді. В цих доповідях була проведена и обґрунтована думка, що кургани, які він розкопав в Чернігові і його околицях, а також в інших місцевостях по Десні і Сейму належать слов'янському племені сіверян; в поганських могилах слов'ян зберігається побутовий матеріал, інтересний не тільки для характеристики культури народів, які колись населяли південну Росію, але й для вивчення початкового періоду російської історії і історії російського права. В наслідок обговорення цих питань III арх. з'їзд прийшов до висновку, що треба систематично дослідити земляні насипи на території розселення слов'ян. Доручено було перевести розкопи на території новгородських слов'ян Л. К. Івановському, кривічів смоленських—гр. Уварову, полян—В. Б. Антоновичу і сіверян—Д. Я. Самоквасову. Протягом двадцяти років землю сіверян було досліджено і до XIV арх. з'їзду в Чернігові було пристосовано видання двох книжок Д. Я. Самоквасова, в яких опубліковано результати його досліджень і розкопів ²⁾.

XIV археологічний з'їзд безумовно мав вплив на пожвавлення роботи таких установ і організацій, як Чернігівська архівна комісія, Чернігівська міська управа ³⁾ й інші. Утворення Чернігівського єпархіяльного дровлехранилища пов'язано теж з XIV з'їздом: засновано його 14 жовтня 1906 року ⁴⁾, за цей

¹⁾ Див. інші роботи Ф. К. Вовка і його учнів: Вовк Ф. К. Палеслітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині (Зап. Укр. Наук. Тов. у Київі. 1909 р. кн. IV.—*Novelles découvertes dans la station paleolithique de Mezine (Ukraine. Compte Rendu de la XIV session du Congrès International. d' Archeologie prehistor. 1912.*—Ефименко П. Каменные орудия палеолитической стоянки в с. Мезине Черниговской губ. (Ежегодн. Русск. Антропол. общ. при СПб университете. 1913). ²⁾ Самоквасов Д. Я.—Могилы земли русской. М. 1908.—Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М. 1908.—³⁾ Чернігівська міська управа видала в зв'язку з XIV з'їздом, до якого пристосовано було святкування тисячеліття м. Чернігова, «Очерк истории города Чернигова», «План г. Чернигова», «Речи, произнесенные в торжеств. юбилейном заседании XIV арх. с'езда» Черн. 1909 ⁴⁾ Дроздов В. Г.—Учреждение Черниговск. епарх. дровлехранилища. (Перв. сборн. Черн. епарх. дровл. Ч. 1908).

час зібрано досить цікаву колекцію церковних древностей, яка демонструвалася на виставці з'їзду, а зараз входить до складу Чернігівського Держмузею

Х.

За революційний час територія Чернігівщини зазнала ґрунтовних змін. Зміни ці викликані розподілом території кол. Росії між окремими республіками (північні повіти кол. Чернігівської губернії відійшли до РСФРР), а також розподілом Чернігівської губернії на окремі округи в зв'язку з районуванням 1925 року.

На терені кол. Чернігівської губернії утворено чотири округи: Чернігівську, Ніженську, Конотіпську й Глухівську. У зв'язку з цим набуває інтересу вивчення території кол. Чернігівської губернії Гу(сплян, Губстатбюром і ЦСУ ¹). В дальшому повстають питання, пов'язані з п'ятирічним пляном господарства і культурно-соціального будівництва по окремих округах Чернігівщини. Тут треба відзначити організаційну роботу окрплянів ²). П'ятирічний плян стає великим стимулом у вивченні продукційних сил країни. Він примушує пильно вивчати господарські можливості округи, її натуральні багатства, які можуть бути використані в будівництві народнього господарства. З цього погляду великого інтересу набуває вивчення Чернігівської гравіметричної і магнетової аномалії, що його за дорученням Чернігівського Окрвиконкому провадить директор Одеської і Полтавської обсерваторій проф. Ол. Я. Орлов. Є підстави гадати, що це вивчення дасть великі наслідки практичного й особливо науково-теоретичного характеру. Але вивчення округи провадиться не тільки по основній лінії—вивчення її продукційних сил. На кошти Чернігівського губвиконкому велику роботу переведено в напрямку вивчення культурних скарбів Чернігівщини. Я маю на думці многобічне вивчення Чернігівських архітектурних пам'яток (Чернігівський Спас, Єлецький монастир) науковими силами УАН ³). Цю роботу пе.

¹) Див. Матеріали до опису округ УСРР (Чернігівська, Конотіпська, Ніженська й Глухівська округи). Вид. ЦСУ.—Нежинский округ в границах на 1 июля 1925. Ч. 1925 і аналогічні вид. Черніг. Губвиконкому.
²) «Матеріали до п'ятирічного перспективного пляну господарства Чернігівської округи» 1928—1932. Чернігівський Окрплян. ³) «Год работы Черниговского Губернск. исполнит. комитета Советов». Изд. Черн. Губисполкома. 1923. Ст. 13. Див. статті у збірнику «Чернігів і північне Лівобережжя». І. Моргилевський. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими досліддами—М. Макаренко. Біля Чернігівського Спаса (археологічні досліди року 1923). І. Моргилевський. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові, а також М. Макаренко «Чернігівський Спас» (Записки істор.-філологічн. відд. ВУАН кн. XX. 1928).

редовано за допомогою історично-архівного гуртка ВИШ'івської молоді при Чернігівському губарху ²⁾.

З наукових закладів революційного часу, які працюють над всебічним вивченням Чернігівщини, на першому місці безперечно слід поставити УАН. Ця робота концентрується в історично-філологічному відділі, переважно в багатьох комісіях історичної секції.

З монументальних праць у галузі вивчення Чернігівщини на перше місце треба поставити збірник історичної секції УАН «Чернігів і північне Лівобережжя», що його видано за ред. академіка М. С. Грушевського. Цей багато ілюстрований і взагалі різкішно виданий ДВУ збірник охоплює в невеликих, але докладних розвідках історію Чернігова, нашої української „Равнини“, від часів предісторичних до нашої доби. Збірник цей, як каже акад. М. С. Грушевський, «особливо багато дає до пізнання передісторичної і ранньої історичної техніки і мистецтва—те, чим саме й звертала на себе увагу Чернігівщина—більш ніж чим іншим. Це мистецькі вироби палеолітичної доби, дещо з неоліту і енеоліту, бронзи, срібла й емалі, взагалі золотарська техніка, архітектурні пам'ятки й малювання, всякі княжі фундації, помилювані часом тут більше ніж по інших місцях» ¹⁾. Це є основний матеріал збірника, що складає більшу його частину: Менше в збірнику матеріалів із сфери соціально-економічних і юридичних відносин старої і середньої доби і майже не репрезентовано наші часи. „Чернігів і північне Лівобережжя“ є другий порайонний збірник ²⁾, що його улаштувала історична секція УАН. Ідея порайонних збірників, що мають за мету вивчення того чи іншого центру з його околицею, заслуговує на повну увагу. При систематичній і плано-мірній реалізації вона могла б бути за такого ж побудника, яким у свій час були археологічні з'їзди, що відбувалися за чергою по краєвих центрах. Отже, збірник „Чернігів і північне Лівобережжя“ крім того великого значення, яке він має, як визначна культурна цінність, має, так би мовити, ще й педагогічне значення, консолідуючи наукові сили коло питань краєзнавчих.

Цю консолідацію місцевих наукових сил коло краєзнавчих у широкому розумінні питань, що в кристалізованому вигляді ми спостерігаємо в згаданому збірнику, ми спостерігаємо

---

¹⁾ Під керівництвом В. В. Дубровського. Про роботу цього гуртка див. «Заняття историко-архивного кружка студентов Черниговского ИНО при Губархе» (отчет за 1923 г.) ч. 1924. ²⁾ «Чернігів і півн. Лівобережжя» ст. VII. ³⁾ Перший „Київ та його околиця“.

й в інших виданнях УАН: „Записках історично-філологічного відділу“, «Українському археографічному збірнику», „Історично-географічному збірнику“, в збірнику «За 100 літ», „Ювілейному збірнику на пошану академіка М. С. Грушевського», в „Короткому звідомленні за археологічні досліди 1925 року“, „Україні“ й інш. В цих виданнях надруковано багато розвідок і матеріалів з економіки, права, побуту і культури Чернігівщини. Крім цього, археографічна комісія УАН приступила до видання джерел з історії України під загальною назвою «Український архів». Том перший „Українського архіву“ містить якраз інтересну пам'ятку, яка цілком стосується Чернігівщини: „Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку“. В IV томі друкуються «Опис Новгородсіверського намісництва 1779—1781 р.р.».

Досвід видання збірника „Чернігів і північне Лівобережжя“, де значне місце посідають чернігівські наукові робітники, доводить, що зараз не тільки в Чернігові, а і по інших містах Чернігівщини (Ніжен, Конотоп, Сосниця і інш.) є окремі робітники й наукові осередки, наукова увага яких скерована на вивчення свого краю. Переглядаючи краєзнавчу роботу окремих наукових осередків¹⁾ Чернігівщини, слід зауважити, що найбільш міцними осередками є за революційний час Ніжин і Чернігів. У Ніжині наукові робітники гуртуються коло Ніжинської науково-дослідчої катедри, до складу якої входять такі поважні краєзнавці, як М. Н. Бережков²⁾ і молоді наукові сили (М. Н. Петровський³⁾, А. Г. Ершов⁴⁾ й інші). Роботі вивчення Ніжинщини в минулому і за наші часи присвячено статтю В. Фесенка «Ніжинщина в новітній історіографії»⁵⁾, де подається й докладну бібліографію наукових праць, які мають за об'єкт вивчення Ніжин і Ніжинщину. Праці ніжинських краєзнавців друкуються в «Записках Ніжинського Інституту народньої освіти» і у виданнях УАН.—У Чернігові наукові робітники протягом революційного

¹⁾ Див. про Конотіпське наук. товариство—«Україна» 1929. Липень—серпень, ст. 173. ²⁾ М. Н. Бережков—Гор. Нежин в нач. XIX ст.—А Ф. Шафонский и его труд «Черн. наместн. топогр. описание» (Сборн. ист.—филол. общ. при инст. кн. Безбородко в Нежине т. VII).—Нежинская предания о Полгавск. бое 1709 г. (Ibid).—М. Е. Марков и его рукоп. сборник о Черниговской старине (Сборн. ист. филол. общ. при Нежинск. Институте т. IV. Н. 1923).—³⁾ М. Н. Петровський—До історії м. Ніжина (Записки Н. І. Н. О. кн. I. 1925).—Надання м. Ніжину Магдебур. права (Збірн. «Черн. і півн. Лівоб.»)—Рецензія на кн. П. В. Клименка «Місто й територія» (Україна. 1927. кн. 5). ⁴⁾ А. Г. Ершов—Ніжинські цехи в перш. полов. XVII ст. (Зб. «Черн. і півн. Лівоб.»—До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII ст. (Зап. Н. І. Н. О. кн. VI. 1926)—Матеріали до історії цін в Лівоб. Україні XVIII ст. (Бюл. Ніж. наук.—досл. кат. № 1—2).—⁵⁾ Записки Н. І. Н. О. кн. IX. 1929.

часу гуртуються коло Державного Музею (Шугаєвський В. А.¹⁾, Дроздов В. Г.²⁾ Вайнштейн М. Г.³⁾ Смолічев П. І.⁴⁾ Шевелів Б. М.⁵⁾, Луговський Б. Л.⁶⁾, Баран-Бутович С. Г.⁷⁾, Чернівецького Краєвого історичного архіву (Дубровський В. В.⁸⁾, Федоренко П. К.,⁹⁾ Ефимовський В. С.)¹⁰⁾, Чернівецького Іспарту (Щербаков В. К.¹¹⁾, Бактеріологічного інституту (Фролов І. Д.), хеміко-механічної лабораторії (Богословська Н. В.), Чернівецького інституту народної освіти (Міловидов Л. В.¹²⁾, Іллічевський і інші). Тепер усі наукові сили міста Чернівова консолідується в Чернівецькому науковому товаристві.

Цей короткий нарис з історії вивчення Чернівщини, в якому я дав спробу відзначити лише головні моменти цієї роботи, безперечно має свої хиби і прогалини. Особливо ці прогалини мусять бути помітні в бібліографії Чернівщини. Не ставлячи собі завданням подати повну бібліографію Чернівщи-

¹⁾ Шугаєвський В. А.—Чернігів XVIII ст. (Істор.—геогр. Збірн УАН т. II.)—Мідяний змієвик Черніг. музею (Зб. «Черніг. і півн Лівобережжя»). До грошового обігу Чернівщини XVII в. (Збірник «Черніг. і півн. Лівоб.»). Клад медних русских монет XVII в. (Труды Черн. губ. арх. ком. Вып. X).²⁾ Дроздов В. Г.—Учреждение Черниговск. епарх. древлехраннища (I-й сборн. Черниг. епарх. древлехраннища. Ч. 1908).—Описание веществ. и письменных памятн. Черниг. епарх. древлехраннища (Ibid).—Черниговские писанки (Труды Предв. Ком. по устр. XIV арх. с'езда. 1908).—Рихлівський ковчег (Наук. збірн. іст. секції УАН за 1927 р.)—Датоване культове срібло XVII ст. в Черніг. Держмузею (Зб. «Черн і півн. Лівоб.»).—Виставка «Релігія чи наука». Вид. Черн. Держм.³⁾ Чернігів Державний музей («Чер. Шлях». 1925. № 11—12)—Конотопський округовий музей («Укр. музей». Збірник I. 1927. Київ) — Усадыба Вишенки («Сборн. общ. изуч. русской усадыбы» Вып 7—8. 1928. Москва)—Пам'ятки української культури («Знання» № 5. 1929.) й інші.⁴⁾ Смолічев П. І.—Скарб палеолітичної доби (Зб. «Черніг. і півн. Лівобережжя») —Чернігів за часів великокнязівських (Ibid).—До історії порцелянового виробництва на Чернівщині (Ювил. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського.)⁵⁾ Шевелів Б. М.—Леонид Глібів. Твори. Ювил. вид. 1827—1927. Редакція, вступна стаття та уваги Б. Ш. «Сяйво». 1927.—(стаття: Л. Глібів як громадський діяч і письменник).—Л. І. Глібів («Життя й Революція» 1927. № 2).—Соті роковини народження Л. І. Глібова (Україна 1927. № 3)—Тижневик «Черниговскій Листок» за редакцією Л. І. Глібова (Збірн. «Черніг. і півн. Лівобережжя»).—Звільнення П. О. Куліша з підданства Россії (Україна. 1928 № 1).—Метрики П. О. Куліша і Ганни Барвінок (Україна. 1928 № 2).—Адреса Чернівецької укр. громади до фінляндського союму з р. 1905 («за 100 літ» кн. 2)—Т. Г. Шевченко на Чернівщині р. 1859. (Життя й революція. 1928 кн. III).—Відгомони життя і творчости Л. Н. Толстого в Чернівецьких установах (Україна 1929 № 2.)—Листи О. М. Лазаревського до О. Ханенка (Ювил. збірн. на пошану ак. М. С. Грушевського т. II).—Глібів і «Черниговскій листок» в процесі С. Носа, І. Андрущенко та інші. («За 100 літ» кн IV) й інші.⁶⁾ Луговський В. Л.—У Десятуху («Україна». 1924. IV).—Соціальна сатира ярмаркового старцівського репертуару («Україна»—Чернівецькі старці («Первісне гро-

ни, я всеж позмозі згадую наукові праці з різних галузей, де можна знайти бібліографію з того чи іншого питання, відзначаючи бібліографічні покажчики і подаючи реєстри праць окремих наукових робітників. Проте деякі цікаві з того чи іншого боку праці про Чернігів і Чернігівщину я не згадав тому, ¹⁾ що переважно це компіляційні праці. Не зупиняюся я докладно також і на наукових працях, які вивчають історичне минуле Чернігівщини в загально-українському масштабі, маючи на думці, що належні історико-графічні і бібліографічні відомості можна знайти в працях М. С. Грушевського ²⁾, Д. І. Багалія ³⁾, М. Е. Слабченка, ⁴⁾ М. П. Василенка ⁵⁾ й інш. Але й поза цими обмеженнями можливі хиби й прогалини. Гадаю, що краєзнавці, на увагу яких і розраховано цю статтю, не поставляться дуже суворо до цих огріхів, беручи на увагу, що це перша спроба в показаному напрямі.

мадянство. 1927. 1)—Автобіографія лірника Аксентія Шолоха („Первісне Гром. 1929. З приводу української паралелі до повісти „О горе зласчастий“ акад. Петегца Україна 1925. УІ). ⁷⁾ Баран-Бутович С. Г.—Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи. (Аптропология, річн. Кабінету Аптропол. ім. Ф. К. Вовка УАН 1928 р.) ⁸⁾ Дубровський В. В.—Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в перш. полов XIX ст. (Бібліолог. Бісті 1927 № 4).—Селянські рухи на Україні після 1861 р. Чернігівська губ. ДВУ. 1928.—Селянські втечі до Лівоб. України наприкінці XVIII ст. (Збірн. «Черн. і півн. Лівобережжя». ⁹⁾ Федоренко П. К.—З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII в. (Записки іст. філ. відд. кн. XI).—О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини (Укр. археограф. збірник т II).—Трупа М. Л. Кропивницького у Чернігові в 1883 р. (Україна 1929 травень).—Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди (Архівна Справа № 7)—До історії монастирських архівів (Арх. Справа IX—X) ¹⁰⁾ Ефимовський В. С.—Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 году (Летоп. Революции. 1925. кн. 2.) ¹¹⁾ Щербаков В. К.—Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период (Летоп. Револ. 1927. кн. 2). Из истории Черниговской организации большевиков 1914—1917 (Лет. Революц. 1927 кн. 4). Жовтневий період на Чернігівщині (Лет. Револ. 1927 кн. 5—6 і 1928. кн. 1) ¹²⁾ Миловидов Л. В.—Чернігівські могили діячів українського слова (Життя й революція 1927 № 3)—Гл. Успенський у Чернігові (Ж. й Рев. 1927 № 6)—Похорон М. Коцюбинського та його могила („Плуг“ 1928 № 4).—Недільні школи на Чернігівщині в 1860-х р. р. (Збірн. «Черніг. і півн. Лівобережжя»).—Наступ реакції на школу в 1860-х р. р. (Збірн. „За сто літ“ 1929 № 4).—Нелегальні писання серед Чернігівської молоді 1860-х р. р.

¹⁾ Напр. Домбровский. Очеркг. Чернигова и его области в древнее и новейшее время. К. 1846.—Маркевич Н.—Историческое и статистическое описание Чернигова (Черниговской губ. вед. 1852).—Котляров С.—Описание Чернигова (Черниговской губ. вед. 1851. № 23—28).—Иринин А. М.—Черниговщина. Ч. 1919.—Дорошенко П.—Коротенька історія Чернігівщини й інші ²⁾ Грушевський М. С. Історія України—Руси т. т. I—IX.—³⁾ Багалій Д. І.—Історія України—т. I.—⁴⁾ Слабченко М. Е.—Организация народного хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны.—т. т. I—V. ⁵⁾ Василенко М. П.—Очерки по истории Западной Руси и Украины К.

Матеріали до історії вивчення Чернігівської аномалії.

1925 року в м. Полтаві була організована Центральна Гравіметрична Обсерваторія з проф. О. Я. Орловим на чолі. Ця обсерваторія розпочала гравіметричні роботи на Україні. Року 1926 експедиція обсерваторії в складі асистентів Т. А. Буя і П. І. Михайловського за пляном проф. О. Я Орлова перевела гравіметричні спостереження в м. Чернігові, які констатували наявність у м. Чернігові великої гравіметричної аномалії. Практична знайдена цією експедицією швидкість притяжіння землею матеріальних тіл значно більше, ніж швидкість, вирахована для м. Чернігова за теоретичними формулами. Року 1927 спостереження повторили іншим приладдям силами інших спостерігачів, але наслідки цієї праці ствердили висновки експедиції 1926 року. Експедиція 1928—29 р. під керуванням проф. О. Я. Орлова за участю І. О. Дюкова, В. А. Елістратова, Т. А. Буя та техніка О. І. Морачевського виявила наявність великої гравіметричної аномалії не тільки в м. Чернігові, а й на території всієї округи. За даними цієї експедиції аномалія набирає особливо великого значення в північно-західній частині округи, а саме: Довжик, Чернігів, Лоев, Любеч, Седнів. В-осени 1929 року за ініціативою проф. О. Я. Орлова організовано ще дві експедиції. Науковий співробітник Полтавської обсерваторії В. А. Успенський перевів попередню розвідку з метою виявлення, чи не залежить Чернігівська гравіметрична аномалія від магнетитових пород. Лектор Полтавського ІНО І. М. Педан перевів попередню геологічну розвідку, обстежив де-які поклади залізної руди, які використовувала залізна промисловість України в XVII—XVIII ст.

Роботу усіх цих експедицій переведено в контакт з місцевими науковими колами, які об'єднані заради цієї мети в комісії сприяння дослідженню Чернігівської аномалії при Чернігівському Округконкомі. Заходами комісії визначено маршрути експедицій, надруковано низку статтів в місцевій пресі, зібрано зразки залізної руди і переведено їх аналізу тощо. На за-

сіданні комісії з 28.IX. 1929 року проф. О. Я. Орлов доповідав, що Чернігівською аномалією зацікавилася Академія Наук СРСР, Сейсмологічний Інститут (який виготує до весни 1930 року варіометр Етвеша для вивчення зміни сили тяжини) й інші наукові інституції. Чернігівський Округвиконком йде назустріч, відпускаючи відповідні кошти і взагалі сприяючи всім заходам щодо вивчення Чернігівської аномалії, яка, безперечно, має велике теоретичне, а можливо, й практичне значення. Ми друкуємо тут коротенькі звіти двох експедицій В. А. Успенського та І. М. Педана, як матеріал до історії вивчення Чернігівської аномалії.

Улітку 1930 р. експедиція під керівництвом проф. О. Я. Орлова перевела додаткові дослідження на терені Конотіпської й Глухівської округ. Експедиція остаточно з'ясувала, що центр аномалії десь коло Чернігова й прийшла до висновку, що треба негайно перевести дослідження Чернігівських покладів руд з боку їх практичного значення. З доповідною запискою з приводу цього проф. О. Я. Орлов звернувся до ВСНХ.

В зв'язку з всебічним вивченням Чернігівської аномалії, слід відзначити спробу місцевих наукових сил приєднати до низки проблем, які пов'язані з дослідженням Чернігівської аномалії, ще одну, яка має і теоретичний і практичний інтерес. Проблема ця полягає ось в чому. Як відомо, в XVII—XVIII ст. на території Чернігівщини досить інтенсивно добували залізо для потреб народнього господарства України на залізних заводах, які в ті часи називалися руднями. Будували рудні звичайно по річках, бо тодішня техніка використовувала для таких промислових підприємств, як паперні, млини, тартаки, а також і рудні силу води. Вивчаючи питання про розподіл старих рудень по водозбірах річок, ми помічаємо на території Чернігівщини три великих групи рудень. Перша розташована по річці Іпуті, яка впала в Сож (з притоками Воронуса, Унеч, Туросна, Вепринка, Деменка, Паконка). Друга група рудень іде через болото Замглай по водозбору р. Снові та її притоків (Вага, Смяч, Руденька, Ревна, Слот, Бречь) І, нарешті, третя група—найбільш міцна—пов'язана з першою через річку Сож і розташована по притоках Дніпра та Сожа (Немильня, Вир, Муравля, Ворзна, Димарка, Вертеча, Пакуля). Ця третя група рудень розташована якраз у тому багатокутнику (Довжик, Чернігів, Лоев, Любеч, Седнів), де Чернігівська аномалія набирає особливо великого значення. Виникає питання: чи тут просто випадковий збіг, чи між явищами, що відзначені, є певна залежність. Отже цю проблему можна формулювати так: чи є який зв'язок між Чернігівською аномалією та між покладами залізної руди, які до-

силь довгий час використовувала стара рудницька промисловість XVII—XVIII ст.

Дослідники Чернігівської аномалії, вивчаючи її всебічно, не можуть обминути і цієї проблеми. Щоб допомогти розв'язати це питання, член комісії сприяння вивченню Чернігівської аномалії П. К. Федоренко написав монографію „Рудні на Чернігівщині“ і склав „Мапу рудень на Чернігівщині XVII—XVIII ст.“, що незабаром вийдуть друком.

Магнетові спостереження в Чернігівській окрузі року 1929.

1. Мета й завдання експедиції. В-осени 1929 року, за завданням Чернігівського Окрвиконкому, я перевів магнетові спостереження в кількох пунктах Чернігівської округи.

Проф. О. Я. Орлов виявив на терені округи значні відхилення від норми в розподілі сили тяжини. Виникло питання, чи не магнетові породи викликали гравіметричну аномалію. Для попередньої розвідки в цьому напрямку організовано експедицію, причому комісія для сприяння дослідженню Чернігівської аномалії при Чернігівському Окрвиконкомі, за пропозицією проф. О. Я. Орлова, накреслила для магнетових досліджень такий маршрут: Чернігів, Довжик, Любеч, Радуль, Лоєв, Яриловичі, Добрянка, Ріпки, Буровка, Городня. Для переведення робіт в показаних пунктах Чернігівський Окрвиконком відпустив потрібні кошти. Виконання цього завдання після пересправ з завідувачем Геофізичної Обсерваторії в Кучині проф. С. Л. Бастамовим було доручено мені.

2. Організація експедиції. Організуючи роботи, треба було дорожити кожним ясним і теплим днем, бо негода могла-б надовго затримати дослідження. Щоб забезпечити швидкий темп роботи, треба було мати в повному розпорядженні експедиції добрих коней і справний екіпаж. Чернігівський відділ місцевого господарства пішов в цьому відношенні на-зустріч, віддавши в повне розпорядження експедиції коня з ресорним екіпажем, і наглядача за ними Дюка І. К.. Для допомоги мені в роботі запрошено студента Чернігівського ІНО Турка Г. Г. Серьйозне сумлінне ставлення до роботи моїх помічників, а також наявність в розпорядженні експедиції екіпажу з конем забезпечили успіх в роботі, і намічений плян виконано з перевищенням. Експедиція продовжувалася, починаючи зі дня від'їзду з Москви, 18 днів: з 29/IX до 16/X 1929.

3. Приладдя. Для виконання магнетових спостережень використано такі приладдя: для визначення відхилення й горизон-

тальної складової—магнетовий теодоліт типу Обсерваторії в Кью ч. 168. Для астрономічних спостережень використано теодоліт фірми Гильдебрант, мала модель ч. 4158, до нього накладна магнетова стрілка № 4158 для визначення відхилення (склонення). Хронометр столовий був роботи Кульберга. Для визначення схилена (наклонення) служив стрілочний інкліна-тор системи Довера ч. 209 з двома стрілками ч. 4 та ч. 5. До поїздки та після неї приладдя ч. 168 порівнено з основним приладдям магнетового відділу Геофізичної Обсерваторії в Кучині. В наслідок порівнянь була визначена загальна поправка приладдя ч. 168 по відношенню до магнетового приладдя Кука ч. 19 в Кучині. Поправку накладної: стрілки теодоліту визначено в спосіб порівняння з магнетометром ч. 19 в Кучині. Поправки стрілок інклінометру виявлено в межах помилок спостережень. Крім основних приладь в розпорядженні експедиції були допоміжні приладдя, потрібні для работ, а саме: велика парасоля для захисту приладь від сонячного проміння, дорожний складовий стілець, компас, штатив, сокира, великий брезент розміром 3×4 арш., гумовий ковпак для приладдя, мапи 10 та 3 версти в дюймі, рахівниця, фотоапарат, постіль, білизна, харчові продукти. Все приладдя, як основне, так і допоміжне, було за-паковане в скриньки та відповідні пакунки. Кожна скринька й пакунок мали певне місце в екіпажі. Через старанність пакування жодних поламок та пошкоджень за весь час експедиції не було. По дорозі з Москви до Чернігова й назад залізницею все приладдя перевозили безпосередньо в пасажирському вагоні, не здаючи в багаж.

4. Наслідки спостережень. Всі одержані від спостережень відхилення, горизонтальні складові й наклонення зіставлені в таблиці, що додається, до якої внесено також значення вертикальної складової, обраховані через спостереження наклонення та горизонтальну складову. За епоху, до якої приведені всі спостереження, взято липень 1929 року. Переведене магнетове здіймання було маршрутне й мало характер розвідки. Ця розвідка, як видно з таблиці, показала, що про яку-небудь велику й обширну магнетову аномалію говорити не доводиться, але-ж на терені Чернігівської округи є місцеві невеликі аномалії, обумовлені залеганням магнетових мас. Для відшукання подібних аномалій потрібні дальші роботи—потрібна густа сітка точок для одержання справжнього ходу ізоліній, щоб надалі мати змогу робити по них висновки за геологічну будову місцевости.

Додаток: одна таблиця з наслідками спостережень.

Магнетові елементи в Чернігівській окрузі за маршрутним здійсненням В. А. Успенського.
Епоха—липень 1929 року.

НАЗВА МІСЦЕВОСТИ	Широта	Східня довжина від Грінвіча	Східнє відхилення	Горизонтальна складова C. G. S.	Накло-нення	Вертикальна складова C. G. S.
1. Чернігів	51° 31'	31° 21'	2° 31'	0.1908	66° 26'	0.4376
2. Довжик	51 37	31 0	2 44	.1923	66 19	.4385
3. Шумани	51 40	30 51	3 29	—	—	—
4. Любеч	51 42	30 40	2 58	.1929	66 4	.4348
5. Оз. Нерадче	51 46	30 42	3 11	—	—	—
6. Радуть	51 49	30 43	3 4	.1914	66 22	.4371
7. Хут. Заборський	51 53	30 47	3 5	—	—	—
8. Лоев (лів. беріг)	51 56	30 49	2 28	.1904	66 38	.4405
9. Лоев (прав. беріг)	51 57	30 48	2 31	—	—	—
10. Костина Рудня	51 56	30 56	2 15	.1909	66 29	.4385
11. Нов. Яриловичи	52 2	31 1	1 58	.1875	67 2	.4428
12. Добрянка	52 4	31 10	—	.1914	66 27	.4392
13. Хут. б. Гановки	51 56	31 3	2 6	—	—	—
14. Ріпки	51 48	31 5	2 5	.1906	66 32	.4389
15. Бурівка	51 47	31 20	2 21	.1905	66 29	.4376
16. Городня	51 53	31 35	2 43	.1922	66 20	.4385

Геологічна побудова Чернігівської округи.

Бурові щілини могли дістати в межах Чернігівської округи лише поклади крейдяної системи. В межах округи крейдяні поклади ніде не виходять на поверхню; вони залягають тут на глибині 500—600 футів. Крейдяна мульда, що проходить від Полісся до Харкова, захоплює й Чернігівську округу. Вісь мульди проходить від Любеча через Ніжен; таким чином, Чернігів лежить на північному схилі мульди. Відсіль крейдяні поклади поступово підвищуються на схід, щоб біля Курська та Білгорода вийти на поверхню. Головними представниками крейдяних покладів являються: звичайна писальна крейда, глауконітова крейда; дуже рідко трапляються шари бурого залізняка, а іноді цей бурий залізняк трапляється тонкими прошарками поміж шарами крейди; крейдяний мергель, який часто переходить до глауконітових глин та пісків; в мергелі трапляються кавалки бурого залізняка, фосфорити та тонкі прошарки целестіна (Sr. SO₄).

На крейду налягає грубина третичних покладів. Найбільшої грубини шари третичних покладів досягають вздовж вісі крейдяної мульди. Тут маються всі 4 яруси, властиві басейнам Дніпра й Дона. Бучакський ярус репрезентують зеленувато-сірі піски; під ними трапляються піски фосфоритові з обтертою рінню („галька“). Слідуючий Київський (спонділовий) ярус репрезентовано блакитними мергелями; де-ні-де примішані зелені (глауконітові) піски, а зісподу—фосфоритові піски. Шари Київського яруса утворюють, як і крейда, не дуже ввігнуту мульду, вісь якої приблизно сполучається з віссю крейдяної мульди.

Вище лежать глауконітові піски й глини Харківського яруса, а на них—білі піски Полтавського яруса; в білих пісках трапляються пісковики, а в нижніх шарах поклади бурого вугілля.

Після третичні поклади складені кольоровими глинами (дольовиковий період), вапняками, валунними суглинками (льодови-

ковий період),—які часто змінюються валунними супісками й пісками, льосом й алювіяльними нашаруваннями.

В східній частині округи поверхня вкрита льосом, льосо-подібними суглинками й супісками; в деяких місцях трапляються валунні суглинки та супіски. В західній частині значні площі вкриті плинними пісками, які або належать другій терасі Дніпра, або являються валунними пісками. Великі западини серед пісків заповнені часто болотами, які або держать воду цілий рік, або ж влітку пересихають, даючи можливість селянам збирати з них сіно. Деякі болота з'єднуються низинами з долиною р. Дніпра й навесні заливаються підчас поводи.

Алювій знаходиться в долинах річок Дніпра, Десни та Сноу.

Болотяні руди Чернігівської округи.

Болотяні руди знаходяться у всіх головних болотах Чернігівської округи. Особливо багаті на них болота «Паристе» й «Замглай». Болото «Паристе» лежить в пісках другої тераси р. Дніпра. По шляху від м. Ріпок до с. Кротині можна спостерегати поступову заміну льосоподібних пісків справжніми плинними пісками. Невеликим уступом поверхня пісків знижується до болота. В с. Кротині під час копання колодязів знаходили на глибині 3-х сажнів осоковий торф. Очевидно, піски небагато посунулися на болото. Біля села в урочищі «Грядки» є поклади крихкаї болотяної руди, її викопують і відправляють на Лоевський завод фарб. Руда залягає під тонким (10—20 сант.) шаром дерну; підстилкою слугує пісок. Грубина рудяного шару 30—50 сант. Рудяні поклади тягнуться під пісковим уступом смугою в 14 кілометрів завдовжки та 2,5 кілометрів завширшки. Руда занадто крихка й після того, як висихає, розсипається на дрібний порох. Питома вага її надто невелика. Кольор руди від жовтовато-бурого до червонувато-бурого.

На віддаленні 2-х кілометрів на захід від с. Кротині знаходяться островки твердої болотяної руди. Запаси її в сучасний мент надто невеликі. Кавалки руди мають ниркове побудовання, досить тверді й мають більшу питому вагу. Тверду руду теж відправляли на завод для виробу фарб. Є вказівки на те, що в селі існував за старих часів металургійний завод—«рудня». Біля церкви знаходили рештки цегляних будівель, жужелицю та інш.

Другі значні поклади болотяної руди знаходяться біля сел Углової Рудні та Кореневої Рудні. Обидва села розположені над уступом другої тераси р. Дніпра. Тверда руда трапляється в

болоті заливної долини р. Дніпра; болото лежить на віддаленні 1 кілометра на захід від с. Углової Рудні. Тут руда розкидана окремими кавалками на значній площині; значна частина цієї площі ще не досліджена через те, що болото малопрístupне. За словами провідника з місцевих селян, найзначніші поклади руди знаходяться під ольшаником, яким вкрита значна частина болота. Напівзасипані ямки, що розкидані в великій кількості по болоту, свідчать про те, що значну кількість руди вже викопано.

В с. Кореневій Рудні провідник показав одну греблю, яка, як виявилось, насипана з жужелиці, що залишається в наслідок витоплювального процесу. Поміж кавалками жужелиці легко можна було знайти шматки деревесного вугілля, що його вживали тоді в металургії, шматки феромангану, чавуну та інш. Знахідки феромангану свідчать про значну домішку манганових елементів в залізній руді. Очевидно недалеко десь тут була рудня. Будівлі рудні містилися біля річки та на самій річці, на якій й до цього часу видно рештки паль.

З другого боку села лежить болото «Паристе». На віддаленні кілометра від села є поклади крихкої руди жовтатовбурого та червоного кольорів. Жовтатовбуру руду називають „мумією“, червону—«суріком». Звичайно, жодних покладів свинцових з'єднань тут немає, суріком називають червону залізну руду.

Руда залягає тонким (10—20 сант.) шаром або просто на поверхні, або ж під тонким шаром синьоватої глини. Підстелює руду—синій пісок. За словами провідника, поклади руди тягнуться тут смугою в 3 кілометри завдовжки та 1,5 кілометр. завширшки.

Поклади крихкої руди використовує Лоевський завод фарб (Б.С.Р.Р.) для виготовання червоної фарби-мумії. Кількість руди на терені Чернігівської округи, очевидно, цілком достатньо, щоб забезпечити сировиною такий завод, як Лоевський.

Руда викопується примітивними засобами влітку й почасти в-осени та складається в купи тут же на болоті. Перевозять же руду на завод до Лоева лише взимку, коли болото замерзає.

Здобування руди переводиться без жодного пляну, деякі місця з гарною рудою закинуто, інші—з гіршою рудою розробляються; немає послідовності в розробленні покладів.

Для раціоналізації виробництва фарб доцільніш було б збудувати завод фарб в межах Чернігівської округи. Необхідно ліквідувати кустарні методи здобування руди, в наслідок чого значна її частина загибає в болоті.

Шлях з села Кореневої Рудні до м-ка Радуля•ввесь час іде під схилами другої тераси р. Дніпра. Ліворуч тягнуться болота алювіяльної долини, праворуч—уступ часто перетинається болотами другої тераси. Можна гадати, що руда повинна траплятися в багатьох ще недосліджених місцях тутешніх болот.

На північно-західньому березі болота „Замглай“, серед густого хвойного лісу лежить село Лізунова Рудня. Через село протікає болотяна річка Вир. Біля села через річку перекинуто невеликий місток, а греблю висипано з жужелиці. Річка й гребля з містком дуже нагадують подібну ж картину в с. Кореневій Рудні. Очевидно заводи старовинні будувалися біля річок з метою використання води підчас виробництва. Болото, з якого здобували руду, лежить на р. Виру, й являє собою північно-західню частину великого болота «Замглай». Тут легко можна знаходити кавалки твердої болотяної руди. Далі, на північному березі болота лежить с. Грибова, Рудня. Тут я без будь-яких утруднень сам відшукав місце колишнього заводу—рудні. Під селом тече річка Сухий Вир й біля мосту здійсмається невеликий горбок, висипаний з жужелиці. Руду брали з болота, що лежить на р. Сухий Вир.

Навіть поверхове дослідження місць колишніх заводів-рудень вказує на невеликі їх розміри та примітивне влаштування. Звичайно для великого заводу сировини не надовго б вистачило. В міру використання покладів руди, рудні припиняли й своє існування.

Болотяна руда Чернігівської округи не досить високої якості, як і всяка болотяна руда.

Де-кілька аналізів чернігівських болотяних руд переведено було в Чернігові тов. Богословською.

Навожу деякі наслідки аналізів.

І. Руда колишн. маєтку Листовського в Суразькому пов.

	1-й зразок	2-й зразок	3-й зразок
Гігроскопічна вода —	2,25%	8,6%	5,42%
Fe —	22,45%	25,11%	11,04%
Fe ₂ O ₃ —	32,07%	35,87%	15,77%
Втрата при нагріванню —	2,00%	8,6%	5,85%
Фосфорний kwas („кислота“) —		о з н а к и	
Сірка —		о з н а к и	

II. Руда колишн. маєтку „Лементарівка“, Сосницьк. повіту

Fe ₂ O ₃ —	33,00 %
Fe —	24,16 %
Si O ₂ —	25,04 %
Al ₂ O ₃ —	17,00 %
H ₂ O —	22,00 %
H ₃ PO ₄ —	4,00 %
S —	0,04 %

III. Руда із Любешького району.

1. Вогкість	—	0,17 %
Решта, що не розчинюється в HCl	—	16,64 %
Fe	—	45,78 %
2. Зразок із с. Лемешівки:		
Вогкість	—	5,18 %
Fe ₂ O ₃	—	47,98 %
Втрата при нагріванню	—	6,027 %

IV. Руда із Ріпкинського району:

Вогкість	—	10,82 %
Втрата при нагріванню	—	6,82 %
Fe ₂ O ₃	—	36,48 %
Решта, що не розчиняється в HCl	—	27,38 %

V. Руда із урочища „Неумівка“, Новгородсіверськ. району.

	1-й зразок	2-й зразок
Fe ₂ O ₃	39,6 %	42,5 %
Решта, що не розчинюється в HCl	50,1 %	46,4 %
Al ₂ O ₃	о з н а к и	
H ₃ PO ₄	о з н а к и	
S	0,02 %	

Болотяна руда безперервно утворюється на болотах. Про це свідчать тоненькі плівки гідроокису, що їх часто-густо можна спостерегати на поверхні болотяної води і які недосвідчений дослідник вважає за плівки нафти. Гумінові кислоти, які утворюються в болотяній воді, діють на моренові поклади льодовикової доби й розчинюють в них елементи заліза; розчини ці виносяться ґрунтовими водами на поверхню. Через чинність кисеня повітря та води утворюється водяний окисел заліза, який і опадає поступово на дно.

Поклади болотяної руди остільки незначні, що не може й бути розмови про те, щоб вони могли викликати будь-яку б то не було аномалію. Очевидно причини аномалій, що їх виявлено на Чернігівщині, заховані десь-то глибоко. Відносно цих

причин можна лише гадати. Є підстави думати, що по лінії Ісачки-Ромен-Чернігів-Гомель в захованих глибоко під осадковими утвореннями вулканічних утвореннях зробилася розщільна, через яку й вилилися, не дійшовши до поверхні землі, важкі глибинні маси. Можна гадати, що важкі маси знаходяться на схилі девонських утворень, нахилених в напрямкові від Курського до Чернігова.

Такими масами можуть бути не лише залізні руди, але й інші сполучення. Наявність целестіну в крейдяних утвореннях може слугувати вказівками на поклади важкого шпату, захованого де-небудь під крейдою. У всякому разі необхідна детальова розвідка, а в дальшому розв'язати це питання можуть лише глибокі буріння.

9/XII 29 року.

Торф в економіці Чернігівської округи.

Насамперед зупинимось на запасах торфу, що має Чернігівська округа, відзначивши задалегідь, що ці дані орієнтовні, поскільки не закінчено дослідження торфовищ. За даними О.З.В. (5-ти річний плян розвитку торфової справи) маємо:

Райони за порядком забезпеченості лісом	Лісова площа в га на 100 двор	Площа болот	З них торфових (кругло)	Запас сирої маси в кубич саж.	Запас повітряно-сухого торфу в пудах	Запас торфу в переводі на дров. паливо куб. саж.
Бобровицький . . .	35,0	8096	4000	8400000	840000000	3360000
Березенський . . .	45,1	3191	1600	3360000	336000000	1344000
Куликівський . . .	46,3	5457	2700	5670000	576000000	2268000
Олишівський . . .	79,7	7206	3600	7560000	756000000	3024000
Довжицький . . .	89,0	2110	1000	2100000	210000000	840000
Ріпкинський . . .	106,4	16813	8400	17640000	1764000000	7556000
Городнянський . . .	148,7	17474	8300	18480000	1848000000	392000
Любецький . . .	150,0	5553	2700	5670000	567000000	2268000
Остерський . . .	153,3	7800	3900	8190000	819000000	3276000
Козлянський . . .	169,7	7186	3600	7560000	756000000	3024000
Сновський . . .	176,0	12900	6500	13650000	1365000000	5460000
Добрянський . . .	301,7	6582	3300	6930000	693000000	2772000
Моровський . . .	327,2	4582	2300	4830000	483000000	1932000
	131,0	104950	52400	110030000	11003000000	44012000

Як видно забезпеченість торфовим паливом на Чернігівщині велика. Цікаво прослідкувати, як розвивалось дослідження торфовищ та організація торфовидобутку. За даними колишньої Ц.Т.Ч. Н.К.З.С. (Перспективи розвитку торф'яно-промисленности на Україні. Киев. 1927, изд. ЦТЧ НКЗ УСРР), досліджувати торфовища почали ще 1804 року, але матеріалів від цих дослідів ніяких не залишилось. Лише 1895 року торф-

майстри Рейтаров та Гладків зробили досліді торфовищ на терені колишньої Чернігівської губернії, матеріяли досліджень надруковані в земському Збірникові Чернігівської губернії (1897 р. квітень). З них видно, що вже тоді чималі запаси торфу знайдено на Замглаї, а також по річці Смолянці біля с. Серединки й Топчівки. Але найцікавіші матеріяли є в працях колишньої Західної експедиції щодо осушування болот за час 1864—1897 р.р. за редакцією академіка Опокова С. В., що фактично керував цими роботами. Далі є чимала перерва аж до існування Радянської влади, коли Укрторф провів значні досліді на терені кол. Чернігівської губернії. Значних розмірів досліді проробила колишня центральна Торфова Частина НКЗС, яка дослідила на терені теперішньої Чернігівської округи за 1923—1928 р.р. понад 18000 га (основні маси—південний, середній й північний Замглай, площа загальна 15300 га). Наслідки дослідів кажуть про те, що Чернігівська округа щодо площі торфовищ, їх осушки, якості торфу, запасів—є одна з перших округ на Україні й має великі перспективи. Одна з великих перешкод щодо розвитку торфовидобутку, це деяка безпеченість дровами селянства районів багатих на торф (Городнянський, Сновський, Добрянський), але хаотична велика рубка лісу за часів 1919—23 р. цю перешкоду значно зменшила й на сьогодні ми маємо значне підвищення вартости дров: наприклад в Добрянському й Городнянському районах з 1926—1929 р.р. на 50—100%. Переходячи до якості торфу, а саме його попільності й теплотворної здатности, слід відзначити, що торфовища Замглай (центральный—середній), Добрянське болото в Городнянському, Олишівському, Ріпкинському районах мають пересічну попільність 7—10%, що в умовах України, де пересічна попільність 15%, є визначне явище. Робоча теплотворна здатність торфів Чернігівщини сягає до 3500 кол., не поступаючись перед дровами твердої породи.

Тепер зупинимось на історії торфовидобутку в Чернігівській окрузі.—З історії розвитку торфової промисловости на Україні довідуємось, що перші спроби видобутку торфу відбулись 1845 року на Кієнському торфовищу. Торфорозробка проіснувала з 1845 до 1857 р. Видобули торфу 1.825.250 цеглин, що дорівнює 912 куб. саж. сумішних дров; розробка припинилась через слабе розповсюдження торфу серед населення. З 1885 до 1889 р. видобували торф на болоті Смолянка по річці Смолянці, що впала в Десну, для Топчієвського клінкерного заводу, а потім видобуток припинили. З 1916 р. Чернігівське губерньське земство купує дві машини, з яких одна працює на Топчіівці. З доповідної записки видно, що одна з головніших

перешкод до організації торфорозробки була власність на землю, яка примушувала часто торфовидобувача через велику орендну платню, а то чималу вартість землі відмовитись від торфовидобутку. Жовтнева революція знищила цю перешкоду й торфова справа в теперішній Чернігівській окрузі за часів існування Губторфа розгортається й видобуток торфу досягає сотень тисяч пудів. За час з 1919 до 1922 р. видобувають торф на Замглау (Бурівська розробка), Кієнці (1920—22 р.), Виблях, Півцях, Добрянці (1920 р.), низка торфорозробок в Городнянському районі (Петрівка, Здрягівка, Тупічев).

Переходимо до розгортання торфовидобутку й тих перспектив, що їх передбачено за п'ятирічним пляном ОЗВ, взявши до уваги корективи, що їх вносить суцільна колективізація. Насамперед, зупинимось на потребі палива для округи. За відомостями Окргляну та спеціальними обстеженнями ОЗВ палива потреба буде така:

Для місцевої промисловости й комунального господарства	6500 куб. саж.
Для установ	2150 " "
Для людности м. Чернігова	8000 " "
Для сільської людности (по 1,3 куб. саж. на двір, на 98962 двора)	128650 " "
	<hr/>
	145300 " "

Дров'яним паливом цю потребу можна задовольнити в кількості 20.000 куб. саж. Звідсі дефіцит округи щодо палива буде 125300 куб. саж. Цей дефіцит сільська людність поповнює соломю, а також свавільними порубками в лісах як громадського користування, так і державних. Не маючи певних статистичних даних про розмір використання соломи, як палива, приймаємо орієнтовно, що паливний дефіцит в окрузі поповнюється розміром: 25% за рахунок соломи, 25% гілля від лісопорубок, 50% за рахунок свавільних порубок. Так матимемо вплив торфовидобутку насамперед на зменшення свавільної порубки лісу, яка дорівнює, за даними колишньої лісоуправи, 20% лісосіки, далі на зменшення витрати соломи, що дасть за даними О.З.В. можливість угноїти 10000 га рільної землі.

Розглянемо тепер розміри видобутку торфу на Чернігівщині за п'ятирічним пляном О.З.В. На 1931—32 рік видобуток торфу буде 85474 тонн; 32—33 рік 10719. Споживатимуть торф такі організації, підприємства тощо:

Для потреб промисловости	23449—25549 тонн
" " установ м. Чернігова	6500—7000 "
" " районних установ по окрузі	10000—15000 "
Решта " сільської людности.	

Якими засобами видобуватимуть торф? На сьогодні в Чернігівській окрузі видобувають понад 70% всього видобутого торфу переважно різними кустарними засобами. Накінець п'ятирічки співвідношення буде зовсім інше. Торф, що його видобуто машинним способом, становитиме 70% всього видобутого торфу по окрузі. Це станеться поперше через те, що буде запроваджена велика машинна розробка на центральному середньому Замглаї, де видобуватимуть до 4-х мільйонів пудів. Способи видобутку: елеваторні машини удосконаленого типу та багера, частково застосують мялий гідроторф. Такий темп машинізації торфовидобутку можливий лише за умови суцільної колективізації, коли великий колектив може запровадити машинний спосіб видобутку, витративши на це значні капітали, використавши ті двигуни (трактори), що будуть у них. До того ж торфорозробки постачатимуть паливо для низки підприємств, колгоспів (млини, маслоробні заводи й інше). Особливий вплив матиме суцільна колективізація на видобуток підстилки — друга важлива галузь торфової справи. Якщо тепер селянство ставиться до справи використання торфової підстилки байдуже й до того ж важко розгорнути й плянувати цю справу, то за існування великих колгоспів справа з торфовою підстилкою набуде великого значіння. Досвіди з використанням торфового підстилочного угноєння на Рудне-Радов. Новгородській, Південно-Алферовській Досвідних станціях, а також масове використання вищезгаданого угноєння в РСФРР та БСРР довели значне підвищення врожайності на піскуватих, супіскуватих та суглинистих ґрунтах, що на них багата Чернігівська округа. Отож цифри видобутку торфу для підстилки на угноєння, що їх передбачено за п'ятирічним пляном, слід збільшити на 32-33 рік мінімум в 5 раз, а це дасть 30000 тонн підстилочного торфу. Окрім того, колгоспи зможуть запровадити машинізацію обробки підстилки, використовуючи вовк-машини, а це спричиниться до використання підстилочного торфу, як пакувального матеріалу в садівництві, городництві тощо. Далі на середньому Замглаї передбачено за пляном Укрторфтресту збудувати завод газифікації торфа.

З'ясуємо тепер питання, як вплине розвиток торфовидобутку на різні галузі народного господарства Чернігівської округи. Щодо лісового господарства, то перехід людної й установ на торфове опалення зменшить порубку лісу, особливо свавільну й збереже не менш як 3000—4000 га лісу щороку.

Далі велику вагу матиме розвиток торфовидобутку в справі підвищення врожаю. Заміна соломи, як палива, торфом дасть

можливість угноїти площу до 10000 га, а використання торфвої підстилки для угноєння допоможе угноїти ще 3000 га на кінець п'ятирічки. Коли брати мінімальні цифри підвищення врожаю 25 пудів на га, це дасть нам збільшення зернового балансу округи на 325000 пуд. що-року. Але ще більший вплив матиме розвиток торфовидобутку на заощадження коштів як в сільському господарстві, так в промисловості й низці установ та організацій. Це заощадження ми матимемо, замінюючи дороге паливо дрова дешевим торфом. За даними О.З.В. ця економія становитиме:

Для людности м. Чернігова	230.000	крб.	} На останній рік п'ятиріч- ки.
» установ »	100 000	»	
» промисловости	120.000	»	
Для залізниці Чернігів-Новий	120.000	»	
<hr/>			
Разом	570.000	крб.	

Якщо долучити сюди ще прибуток від підвищення врожайності, то загальна сума заощадження коштів сягатиме до 900000 карбованців, цифра чимала в умовах Чернігівського бюджету.

Організація на середньому Замглаї заводу газофікації торфа сприятиме збільшенню виробки штучного імпортного угноєння, а саме сірчанокислого амонію. Це збереже сотні тисяч золотих карбованців.

Насамкінець зупинимось на впливі розвитку торфовидобутку на використання вільної робочої сили на селі. За самими мінімальними орієнтовними підрахунками на торфорозробках на підготовчих роботах (видобуткові, сушці, вивозці) працюватиме до 15000 селян.

Подвійні поховання X сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині.

Досліди стародавнього кладовища біля с. Шестовиці, 12 кілометрів на SW від Чернігова, які доводиться переводити мені за дорученням Чернігівського Державного музею, з року 1925-го, далі надзвичайно цікаві матеріали. Публікація цих матеріалів в цілому, в сучасний мент ще неможлива через те, що досліди Шестовицького кладовища ще не закінчені й мають продовжуватися наступного літа.

В цьому ж невеликому нарисі я хочу зупинитися на одному з типів поховання, що їх знайдено в Шестовиці, а саме—на похованнях з подвійним трупопокладанням.

Шестовицьке кладовище повинно віднести до X-го сторіччя нашої ери, що надто певно стверджується й знайденими тут моментами—це диргеєм саманідського еміра Ахмеда-Ібн-Ісмаїла, карбований в Самарканді 296 року гидржи тоб-то 908—9 року нашої ери, та половина саманідського диргема Наср-Ібн-Ахмеда, карбованого в Самарканді в 315 році гидржи, тоб-то 927 року нашої ери *).

Місцеіснування кладовища біля Чернігова скоріш за все може свідчити за приналежність його місцевим аборигенам, тоб-то сіверянам, але характер де-яких поховань та речей серед інвентарю могил примушує надто обережно підходити до розв'язання цього питання й не робити зараз поки що, до закінчення дослідів, остаточних висновків.

Групи могил, що існують в сучасний мент в Шестовиці, являють собою очевидно рештки одного великого кладовища, яке, займаючи майже всю територію сучасного села, виходило на досить велике віддалення на NW, W і S. Безпосередня близина до житла й пісковий ґрунт, що дуже легко руйнується, спричинилися до того, що переважна кількість могил була зовсім знищена спільним зусиллям природи та людини. Тільки поодинокі насипи, що заховалися по садибах селян, особливо в

---

*) Диргеми визначені Р. Р. Фасмером. (Державний Ермітаж в Ленінграді), за що музей приносить свою щирю подяку.

південній частині села, свідчать за існування тут за стародавніх часів великого кладовища. Але поруч з цим великим кладовищем треба зазначити ще й окремі групи, які безперечно являля собою окремі, цілком самостійні кладовища.

Одна з таких окремих груп—кладовищ розположена на віддаленню 1 ½—2 кілометр. на S від Шестовиці, на лузі, по шляху до с. Слабіна. Ліс, що в старі часи вкривав цю місцевість, глинистий ґрунт і, як з'ясувалося під час розкопів, спеціально побудовання могильних насипів,—все це являло для цієї групи надійний захист від руйнацьких впливів часу. Вирубка лісу в цій місцевості змінювала надалі сприятливі умови й ставила під де-яку загрозу сохоронність і цієї групи, що й було одним з чинників для переведення дослідів біля Шестовиці взагалі.

Досліди, що їх переведено протягом трьох років, охопили так поодинокі могили на S та SW від Шестовиці, як і групи південні. Досліджені могили кількістю 42, як виявилось, були в переважній більшості не попсованими, а поховання та інвентар, які були в них, збереглися *in situ*.

Особливо цікавою є південна група на лузі по шляху до с. Слабіна, що містилася на трьох рівнобіжних кряжах. В цій групі налічується по-над 80 могил, що частково гарно зберіглися, частково вже поруйновані. Розкопками могил в цій групі було встановлено, що поруч з пануючим типом поховання—трупоспаленням, існував також і звичай ховати небіжчиків в ямах. Отже цей то самий тип поховання й є надзвичайно цікавим і заслуговує на особливу увагу.

По зовнішньому вигляду могили з трупопокладанням на Шестовицькому кладовищі належали до великих і жодною рисою не відрізнялися від таких же великих могил, що містили в собі або поховання з трупоспаленням, або від могил так званих комеморативних.

Могили ці являли собою напівсферичні насипи до 2-х метрів заввишки та метрів 60 навкруги, з неглибокою канавою навколо підшови. В структурі побудови насипів могили з трупопокладанням мали також спільні південній групі могил конструктивні особливості, які надавали насипам цієї групи характер не звичайних лише земляних горбів, а до певної міри цілих архітектурних споруджень. Досліди виявили таку загальну конструкцію могильних насипів в цій групі: під верхнім дерновим шаром залягає шар міцно втоптаного, ніби валькованої навіть, глини до 0,25 мтр завгрубшки, що вкриває весь насип; під цим шаром йде вже звичайний насипаний ґрунт. Таким чином, могильний насип брався, так би мовити, під покривлю з утрам-

бованої глини. Така структурна особливість могильних насипів стає досить зрозумілою, якщо взяти до уваги рельєф місцевості де вони насипані—це луг, який кожної весни затоплюється повіддю р. Десни. Отже й потрібно було вживати особливих заходів, щоб насипи не було розмито водою. І дійсно, вжиті засоби виправдали себе, коли протягом тисячеріччя щорічні весняні поводи не змогли зруйнувати могил.

На підставі даних, здобутих під час дослідів, можна досить ясно встановити основні моменти похоронного обряду. На обраному місці, в ґрунті викопували яму завглибшки 1—1,5 mtr, чотириохкутно в плані. По кутах ставили чотири стовпи; стіни обставлялися деревом, деревом же вистилалося й дно ями. До виготованого в такий спосіб дерев'яного склепу покладали небіжчиків—чоловіка й жінку (дружину або невільницю), клали також коня та предмети зброї і господарчого призначення, які потрібні були людині за життя.

Розміщення трупів провадилося за певним порядком, а саме: жінку завжди покладали ліворуч чоловіка, а коня в ногах. Що ж до положення, в якому покладали в яму небіжчиків, то воно було різне, й в досліджених похованнях було три варіанти: а) чоловік і жінка лежали в випростаному положенні на спині (могила II); в) чоловіка покладено було в сидячому положенні, а жінку простягнену на спині (могила X), і с) обох небіжчиків і чоловіка, й жінку покладено було в сидячому положенні (могила XXV). Орієнтовано поховання було на NW або SW.

Щодо інвентарю, то так в відношенню якісного й кількісного його складу, як і в відношенню місць, що їх повинні були займати певні предмети, твердих, ustalених норм не спостерегалось, й саме розміщення речей в склепу провадилося очевидно за ініціативою та бажанням родини небіжчиків. Крім зброї та речей побутових до ями клали також і частини жертвних тварин, становили посуд (хоч і не завжди) з їжою та питвом.

За самий ритуал похоронного обряду казати важко, але, вважаючи на те, що загальний характер та обстановка поховань мають аналогічні риси з ритуалом поховання знатного Руса, що його описано у Ібн-Фадлана, можна, як нам здається, до певної міри наближати ритуал шестовицьких поховань з наведеним в зазначеному опису. Іншою буде лише прикінцева частина цього процесу, тоб то замість спалення, яму з трупами застиляли зверху дерев'яним настилем і над нею висипали могильний горбок.

Можливо, що перед тим, як приступати до насипання могили, виконувався ще один ритуальний момент—тризна чи просто жертвопринесення. На таке може вказувати крижова кістка

тварини (очевидно бика), що її знайдено було в насипу однієї могили з трупопокладанням (XXV). Кістка ця містилася на рівні горизонту, на площі, що її займала могильна яма. Чи був цей момент обов'язковим в ритуалі похоронного обряду, чи ні — категорично стверджувати важко через те, що випадок знахідки кістки є поки що єдиним.

Щоб дати більш-менш наочне уявлення про ці подвійні поховання, я наведу в коротких загальних рисах опис поховання — трупопокладання в могилі X, дослідженого в році 1925-му.

Поховання, що складалося з двох людських кістяків—чоловіка й жінки та цільного кістяка коня, містилося в ґрунтовій, виготованій в вищенаведений спосіб ямі 4,2 mtr завдовжки і 3,5 mtr завширшки, орієнтованій по лінії NE—SW. Труп чоловіка поміщено було в сидячому положеннї, обличчям на NE. Верхня частина тулуба впала на коліна й кістяк опинився перегнутим надвоє. Жіночий кістяк містився ліворуч чоловічого; його покладено випростаним на спині головою на SW; чоловік обіймав жінку лівою рукою.

В північно—східній частині ями містився кістяк коня. Він лежав поперек ями, вногах людських кістяків, перпендикулярно до них, головою на SE. Кінечності так передні, як і задні підгорнуто було під тулуб; на лобній частині черепа була кругла майже дірка (5×6 сант.), механічного походження, очевидно від удару списа, яким і було забито коня.

На грудях, череві та стегнах чоловічого кістяка лежали срібні та бронзові бляшки, що ними оздоблено було одяг небіжчика; біля правого стегна лежав кістяний гребінець з черенками. Подібні бронзові бляшки та гудзики були й на жіночому кістяку, а також і під ними. На кістяках збереглися рештки шерстяної тканини грубої, очевидно від верхнього чоловічого одягу, а також рештки очевидно жіночого одягу з шовкової матерії з пришитими до неї бронзовими гузиками.

Навколо людських кістяків по всій майже площі могильної ями розміщено було зброю, речі кінського наряду та побутового характеру. *)

В південно-східній частині ями містилася частина предметів зброї, а саме: меч з двома лезами так званого «франського» або «варязького» типу, цільний, з досить добре помітними рештками дерев'яних, оправлених в шкіру пихв, та частиною ремінного пояса. Напівкругла голівка держака та просте перехрестя меча вироблені з бронзи й оздоблені лінійним

*) Потрібно зауважити, що в могилі X речей побутового характеру було менш ніж при інших подвійних похованнях в могилах II та XXV.

(рисковим) орнаментом. Нижня кінцівка пихв прорізана на вигляд плетіння, таксаж вироблена з бронзи.

Ліворуч меча лежало сідло, від якого збереглися дві костяні платівки—прикраси для луки сідла; пара залізних стремен та залізна пряжка від подпруги. Чільна поверхня костяних платюнок оздоблена тератологічним (тваринячим) орнаментом, малюнок якого складають виображення переплетених поміж собою фантастичних тварин та птахів.

Ближче до центру могильної ями, з південно-східнього боку кістяків містилася друга група речей—дуже окислені залізні предмети, які, як з'ясувалося після очистки, складали удила та, очевидно, фрагменти металевих частин вуздечки. Тут же лежало залізне вістря списа листоподібної форми з руркою для держака, 14 залізних пищиків (вістря до стріл) пласких, ромбоподібної форми, зацілілі частини від сагайдака, в вигляді вузьких, довгих костяних платівок, без орнаменту, друга пара залізних стремен.

Нижче цієї групи, на NE, містилися речі побутового характеру. Предмети цієї групи були дуже поїдені іржою і являли в більшості лише окремі невеликі фрагменти. Серед цільних предметів слід відмітити три невеликих залізних ножа. Один з цих ножів з циліндричним, порожнім всередині залізним держакком, містився недалеко від гребинця й, очевидно, переховувався спільно з ним. Ще нижче цієї групи лежали дві костяні платівки без орнаменту, подібні до вище згаданих платівок—решток сагайдака.

Ближче до північно-східнього кінця могильної ями, на рівні ступнів ніг чоловічого кістяка, на SE від нього, лежали рештки, очевидно, частин жертвних тварин—голова свині та кістки барана, а зовсім обабіч, майже в самому південному кутку могильної ями—невеликий шматок досить гарно витопленого бджолиного воску.

Такою була загальна картина поховання в могилі X, яка виявилася після остаточної розчистки.

Переходячи до короткого огляду знайденого в могилі X-ій інвентарю, краще за все, здається, розподілити його на окремі групи, відповідно призначенню самих предметів, а саме: а) зброя та предмети кінського наряду і б) речі побутові та прикраси.

А. Зброя та предмети кінського наряду.

Зброя, що її знайдено в могилі X-ій, складається з меча, списа, стріл та сагайдака й, треба гадати, лука.

Меч обоюдогострий, прямий з трохи вужчим до кінця клинком, що має 0,74 mtr довжини. Держак меча довжиною

0,145 mtr, зверху має напівкруглу голівку бронзову, а знизу— невелике просте перехрестя, також бронзове. Нижня частина (основание) голівки та перехрестя оздоблено дрібним карбованим рисковим орнаментом в вигляді рівнобіжних ламаних ліній. Нижня кінцівка пихв бронзова, ажурна, в вигляді плетіння. Велика окисленість кінцівки не дає спомоги остаточно встановити визерунок плетіння, в центрі якого, здається, міститься голова людини чи твариняча.

Знайдений меч виготовано за західними зразками, на що вказує сама форма меча, надто близька до широко розповсюджених в цей час (IX—XI сторіччя) на Заході мечів. Цьому мечу можна знаходити досить тісні аналогії так серед східно-європейських знахідок Гнездовський могильник, могили Південного Надладожжя, Чернігівські могили, могильні знахідки з кол. губерній Витебської, Володимирської та Ярославської, як і на Заході—збірки Römisch-Germanischen Zentralmuseum в Майнці (Німеччина), в старожитностях Швеції, Фінляндії та Прибалтицьких країн.

Спис. Збереглося лише залізне пласке вістря листоподібної форми 0,4 mtr завдовжки. З нижнього кінця є рурка для насаджування на держак. Листоподібна форма є одною з старих форм вістрів від списів, існувавших в IX—XI сторіччях; ця ж таки форма може вказувати якщо не на західне походження списа, то принаймні на західні зразки, за якими його виготовано. Як на аналогії до нашого вістря можна вказати на подібні ж формою вістря з могил Південного Надладожжя, Люцинського могильника (кол. Витебської губ.), а на Заході— в збірках Вюртенбергського Товариства Древностей в Штутгарті і в старожитностях шведських. Але потрібно зауважити, що для повної аналогії на рурці нашого вістря бракує рискового орнаменту, який є на наведених анальогах.

Пищики (вістря до стріл) залізні, порівняльно досить значних розмірів. Всі майже вони пласкі, ромбоподібної форми зі стрижнями для прикріплення до деревка. Лише два пищика відрізняються від решти й мають форму довгих, круглих у основі, трохи розплесканих на кінцях стрижнів. Обидва типа пищиків звичайні й є надто розповсюдженими (особливо перший тип), що часто-густо трапляються серед могильних знахідок Східної Європи.

Предмети кінського наряду репрезентують удила, стремена та пряжка.

Знайдений в могилі X-й примірник **вудил** надто вельми окислений. Він складається з двох скріплених залізних стрижнів, на кінцях яких прикріплено вусики („псалии“) та досить

великі кільця. Цей тип вудил стрівається порівняльно рідше ніж інший простий тип без вусиків („псалий“), який розповсюджений серед могильних знахідок Східної Європи.

Стремен знайдено 4 примірники: 3 круглої форми з вушками та широкою пласкою підставкою для ноги, а одне трохи менших розмірів, більш легке, формою своєю наближається до трьохкутника Обидва типи відомі в руських могильних знахідках даної доби. Трохи дивною являється сама кількість та де яка різноманітність стрепен. Одна пара безсумнівно належала лежавшому біля меча сідлу, від якого збереглися також костяні платівки-прикраси до луки та залізна пряжка від підпруги. Чи була друга пара стрепен, різноманітних формою, покладена просто окремо, чи вона належала ще до одного сідла— сказати не можна, тому, що жодних ознак його не заховалося.

Зрештою, до предметів кінського наряду потрібно віднести й залізну пряжку від підпруги сідла. Пряжка звичайної чотириохкутної, трохи витягнутої форми, з іголкою.

Щодо костяних платівок та мідяних бляшок, які слугували прикрасами до сідла, сагайдака та вуздечки, то, оскільки їх можна віднести до прикрас, огляд їх краще зробити спільно з цією групою предметів.

В. Речі побутові та прикраси.

Серед речей побутових, що їх знайдено в могилі Х-ій, в більш-менш цільному вигляді збереглися лише ножі та костяний гребінець. Решта предметів остільки вже попсувалася, що по тих фрагментах, які залишилися, неможливо навіть определити їхнього призначення.

Ножів знайдено всього три. Всі вони невеликі розмірами (11—13 сант), звичайної, досить розповсюдженої в руських могильних знахідках, форми. Один серед ножів мав циліндричний порожній всередині залізний держак і більш широке лезо (1,5 см.) Він очевидно був в деревляних пихвах, рештки яких заховалися на клинку. Положення його біля гребінця вказує на те, що ніж цей поруч з гребінцем, очевидно, носили прив'язаним до поясу.

Другим серед речей побутових був досить доброї сохоронности невеликий **костяний гребінець** 9,5 сант. завдовжки. Спинка гребінця складалася з двох вузеньких, опуклих з одного боку, платівок, оздоблених різаним рисковим орнаментом. Платівки ці прикріплено було до середньої (з зубами гребінця) залізними щифтиками (цвяшками). Черенки гребінця вироблено було з 4-х таких, як і на спинці гребінця, костяних платівок, розміщених по дві в ряд з кожного боку. Чільна поверхня че-

ренків оздоблена також різаним рисковим орнаментом. Обидві половинки черенків скріплено було між собою на кінцях залізними цвяшками, один з яких слугував в той же час і за шарнір для гребінця. Анальогічні зразки костяних гребінців відомі серед руських могильних знахідок, вони стріваються в могильниках Гнездовському, Люцинському, в могилах Південного Надлядджя, в кол. губернях Полтавській, Ярославській, Пермській та інш.

Зрештою останню групу інвентаря—**прикраси**. можна розподілити за формою та матеріалом, відповідно тому до яких саме предметів вони призначалися. Для великих речей, які не потребували гнучкості або мали дерев'яні частини, як напр. сідло, сагайдак або налуччя призначалися й більш буйні прикраси з кости. Навпаки такі речі, як вузdecka, пояс або одяг вимагали дрібних прикрас, які не перешкоджали б їхній гнучкості та не обмежували б рухів. Отже, на таких речах ми й бачимо прикраси з дрібних срібних або мідяних бляшок, або плетіння.

Особливо цікавими є виготовані з кости **прикраси до луки сідла**. Прикраси ці прикріплено було до обох зовнішніх боків луки і являють собою платівки 24 сант. завдовжки та 8,5 сант. завширшки; формою своєю вони нагадують трикутники. На жаль, одна платівка збереглася не в цілому вигляді, а майже половини її бракує. Адже ж треба гадати, що такий вигляд ця платівка мала й тоді, коли її покладено було до могильної ями. Чільна поверхня платівок трохи опукла, оздоблена різним виображенням стилізованих тварин та птахів. Майстерність форм та висока техніка виконання виявляють прекрасного майстра, а правильність малюнка вказує, на те, що майстер цілком свідомо ставився до замислу малюнка, а не копіював лише чужий, незрозумілий йому орнамент. Все це свідчить за те, що прикраси ці не місцевого виробу, а характер орнаменту може вказувати до певної міри скоріш за все на північне їх походження. Потрібно зауважити, що це досить рідка знахідка і близьких анальогій серед східньо-європейських старожитностей цього періоду, оскільки мені відомо, вказати не можна.

До цієї ж групи прикрас потрібно віднести також і 4 вузьких костяних платівки (23 сант. завдовжки та 2 сант. завширшки), що очевидно правили за прикраси до сагайдака або налуччя. В нижній частині вкриті простими різаними рисками.

Метальові прикраси репрезентують срібні та мідяні бляшки від одягу, бронзові гудзики та бляшки від поясу та вузdeckи. Формами своїми та орнаментом бляшки являють досить

значну різноманітність—понад 15 типів. Невисока порівняльно техніка виробу більшості цих прикрас може свідчити за місцеве їх походження, але серед них мусимо відмітити де-кілька чудових примірників, можливо й привізних.

Переважає кількість бляшок в своїх формах та орнаменті мають зразки східні, і являються розповсюдженими по всьому майже простору Східньої Європи. Серед цих бляшок притягають до себе увагу дві пари досить великих бронзових, з інкрустацією, бляшок на вигляд розгорненого пташиного крила. Бляшки ці спільно з ромбоподібною з прямокутним прорізом всередині та двома трикутними зі стилізованим виображенням п'ятилісної квітки, знайдено було на рештках верхнього шерстяного одягу на чоловічому кістяку. Вони склали, очевидно, один, так би мовити, гарнітур. Такі крилоподібні бляшки трапляються не часто і підшукати їм серед східньо-європейських старожитностей цього часу аналогії не легко. Не можна також обминути й срібних бляшок від одягу занадто вже красних своєю ширістю. Формою своєю вони трохи нагадують перев'язані навхрест гранатові яблука; поверхня рівна, без орнаменту.

Зрештою, як на західні зразки, потрібно вказати на бронзові, висеребрені бляшки-кінцівки від поясу. Бляшки гладенькі, з гострим нижнім кінцем; на верхньому широкому кінці рельєфне людське обличчя на взірць машкари. До західніх зразків належить також і невеличка бляшка, оздоблена плетеним орнаментом так зв. „ірляндського“ стилю.

Закінчуючи цей короткий опис подвійних поховань, треба зазначити, що в разі коли безсумнівно буде встановлено приналежність їх місцевим аборигенам, тобто—сіверянам, то поховання ці будуть першим певним фактичним ствердженням відомостів арабських письменників про існування у слав'ян звичаю ховати спільно з чоловіком і його дружину чи невірницю, звичаю, що є нічим іншим, як прихованим людським жертвоприношенням.

Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760—1803 р.р.¹).

В дослідженні минулого нашої культури вивчення освіти посідає не останнє місце. Але зроблено тут ще небагато. Історія освіти на Україні, історія української школи—неоране поле для дослідів. Бракує тут не тільки синтетичних праць, ба навіть перший етап наукової роботи—збирання матеріалів ще тільки починається. Проте й на цьому першому етапі доцільно не тільки збирати матеріал, але й робити певні висновки та узагальнення. Одним з принципів дослідження історії освіти на Україні є принцип краєвий, ц.-т. вивчення освіти на Україні за територіальною ознакою. Такі досліді з історії місцевої освіти, крім того, що становитимуть передумови для синтетичних праць, ще дозволять поглибити окремі галузі питання та докладніше їх розробити. Крім того, часто історія місцевої освіти має значіння загальноукраїнське.

В історії освіти доцільно виділити й окремо розглянути історію вищої школи на Україні. Це буде мати рацію не тільки як історичний дослід, не тільки навіть як корисна праця для історії української педагогії, але й як матеріал для історії української літератури. Відомо бо, що літературні вогнища часто бували по освітніх центрах, письменники об'єднувалися коло видатніших шкіл. В українській літературі такими освітніми вогнищами й літературними центрами були Київ—княжої доби, потім Острог (академія), Львів. Видатним вогнищем, старим центром української культури була Київська академія; пізніше українські діячі літературні мали зв'язок і з Харківським і з Київським університетами. Тому й історія освіти, має тісний зв'язок з історією літератури. І в рос. літературі були спеціальні праці, де ці галузі об'єднувалися (напр. Н. Булич. «Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX»). В наші часи питання про вивчення культурних гнізд, включаючи до них всі галузі місцевого культурного процесу підносить проф. Піксанов („Областные культурные гнезда“). І останні курси української літератури відводять відповідне місце питанням української освіти в зв'язку з літературою. (Коржак. Нарис історії української літератури).

---

¹) Стаття є скорочений виклад частини більшої праці автора з історії освіти XVIII віку на Україні.

З половини XVIII в. Київська Академія занепадає, і Україна залишається без власної вищої світської школи аж до заснування Харківського університету. Ця прогалина в історії української вищої світської школи заповнюється освітніми проектами. Розглянути їх—**завдання нашої** розвідки.

Року 1755 відкрито Московський університет. Перший на Україні—Харківський університет почав існувати з року 1805, через півстоліття після заснування Московського університету. Але Харківський університет—не перша спроба заснувати університет на Україні,—це вже **десятий** проект організації вищої світської школи на Україні. Коли ж рахувати Потьомкінський проект Катеринославського університету р. 1786—тоді Харківський університет буде одинадцятий проект.

Час з р. 1760 до самого заснування Харківського університету це—час клопотань, пропозицій, плянів та проектів вищої школи на Україні. Коли власне історія нової вищої світської школи на Україні починається з р. 1804—1805—з часу заснування Харківського університету, передісторію, мовляв, цієї школи можна починати з р. 1760—з першого проекту українського університету.

Оброблених матеріалів, статей, монографій, що розглядали б систематично всі проекти вищої світської школи на Україні нема. Спробу послідовно розглянути кілька проектів вищої школи на Україні XVIII в. робить Г. А. Максимович ¹⁾ („Деятельность Румянцева Задунайского по управлению Малороссией“), але він розглядає ці проекти побіжно, в зв'язку з діяльністю Рум'янцева, використовує не весь матеріал та іноді не додержує фактичної точности. Коряк в „Нарисі історії української літератури“, (т. I), також згадує про основні етапи боротьби за університет на Україні, хоч теж не всі перераховує проекти вищої школи, розглядаючи їх тільки, як вступ до відкриття Харківського університету (ст. 304—305). Окремі проекти вищої школи на Україні розглядають інші автори (Шафонський, Рігельман, Філарет, Сухомлінов, Бакай та інші), але це завжди розгляд побіжний, неповний. Проектів Батуринського університету присвячено окрему брошуру В. Різниченка, але вона має більше популярний характер і подає відомий і до того фактичний матеріал. Інші праці історично-педагогічного характеру (Демкова, Каптерева, Григорьєва, Рождественського, Соловійова І. та інших) коли й згадують побіжно окремі

---

¹⁾ Перед тим про деякі проекти згадує Бакай, (Южно-русский дворянин XVIII в. «Киевская старина» 1885, IV ст. 730—731)—у нього тільки три проекти згадано: 1760, 1764, 1767, р.р.

проекти, то тільки з погляду розвитку та історії педагогічної думки й увагу звертають саме на педагогічний бік цих проектів.

Таких же праць, що розглядали б систематично й послідовно всі проекти вищої школи на Україні,—нема.

Більше маємо в літературі друкованого сирового матеріалу з цього питання: тексти плянів, петицій, доповідних записок, постанов друкувалися в „Киевской Старине“, в „Чтениях в о-ве Истории и Древностей Российских“, в „Сборниках Рус. Историч. о-ва“, в „Истории Рос. Академии“ Сухомлінова, в „Материалах“ Рождественського та в працях інших дослідників¹⁾. Але цей матеріал—іноді випадковий, необроблений, часом некоментований і не завжди повний, вимагає й додаткових екскурсів у літературу і поповнення його фактичними даними. За останніми доводилося звертатися й до архівних фондів та використовувати деякий недрукований матеріал²⁾.

Недруковані матеріали, що довелося використати, належать до прсекту Чернігівського університету р. 1786 та до петиції про університет у Чернігові р. 1801. Також знайдено петицію з невідомим ще в літературі провктом заснування університету в Лубнях 1801 року.

Почасти з аналізу використаних джерел виникають і деякі завдання та проблеми для розвідки. Треба висвітлити фактичний бік освітніх проектів на підставі згаданих джерел. Потрібно розглянути всі проекти в певній хронологічній послідовності, щоб мати історію проектів. Крім того, слід виявити зв'язок між окремими проектами, генетичну залежність наступних проектів від попередніх.

Але, насамперед, потрібно з'ясувати клясову природу цих проектів, соціологічну їх обумовленість.

Більшість проектів належить плянам заснування вищої світської школи на території Чернігівщини, докладніші пляни теж були розроблені для університетів проєктованих на території Чернігівщини. Правда, з цього не треба гадати, що освітні проекти мали тільки місцеве Чернігівське значення,—їх значення-загально-українське. Тому розглядаючи чернігівські проекти ми не будемо минати й інших проектів вищих шкіл на Україні, що стояли в зв'язку з чернігівськими проектами,—всі ці проекти—окремі ланки в ланцюзі боротьби за вищу світську школу на Україні.

---

¹⁾ Докладно цю літературу подаємо в примітках під текстом.

²⁾ За ласкаве сприяння в користуванні архівними матеріалами вносимо нашу подяку П. К. Федоренкові.

Яка ж соціяльна група вела перед у цій боротьбі?

Більшість проектів вищої світської школи на Україні другої половини XVIII в. належить українському шляхетству. Взагалі XVIII століття—переломна доба для українського шляхетства, бо саме протягом цього часу воно виділяється з шарів козацької старшини й наприкінці століття перетворюється в особну дворянську верству.

Прояв нових освітніх інтересів серед українського шляхетства і перетворення його з козацької старшини в дворянство не тільки одночасні явища. Між ними є й генетичний зв'язок. Так само є генетичний зв'язок між клясовим відокремленням українського шляхетства й економічним зростом цієї верстви.

З тридцятих років XVIII ст. поширюються на Україні великі господарства. Росія переходить до грошового господарства, розвивається там окрема промисловість, що Україну собі має ринком для збуту. Росія потребує хліба з України. Коли хліб натурою не мав збуту, старшина українська переробляла його на продукти. Поширюється млинарство, гуральництво, шинкування. Одночасно з цими промислами зростають інші: представники українського панства улаштовують буди, поташні, рудні, гути, паперні та інші виробництва; вироби їхні коли й не мали великого збуту, то, принаймні, задовольняли власні потреби української старшини. Але горілка завжди для себе мала збут і це було для української старшини велике джерело прибутку. Для горілки теж був потрібний хліб. Це все примушувало на Україні господарів збільшувати засівну площу. Старшина українська дбає про збільшення землі. Розвивається купівля землі, надання маєтностей—„жалування“ їх за службу царем чи гетьманом, купування, чи відбирання за борги козацьких маєтностей, привласнювання рангових маєтностей, захоплення дрібніших маєтків. Історія набування ґрунтів має чимало яскравих моментів. Наприклад, батько гетьмана Данила Апостола в дорогий рік дає в позику гроші, люди їх беруть „чтоб деток своих голодной смертью не поморити“, а потім він відбирає в кредиторів землю за гроші.

Тернавський, Лизогуб відбирають землю за горілчаний борг, що люди напили в гостинному панському шинку. Гамалія привозить у село горілки і «всякого яствія», збирає людей, частує їх і під веселу думку, намовляє їх уступити йому «общевольную дубраву». Полковник Свічка купує в громади за двісті талярів десятки верст побережжя Сухої Оржиці. Лизогуб позичив 50 золотих (10 крб.) казакові Шкуренку, взяв землю в заставу, а потім привласнив, примусово записавши купчу. (Ефіменко «Южн. Русь» т. I ст. 163—163). Збирали старшини й інші землі.

Протягом XVIII в. завдяки переходу рангових та вільних маєтків до рук старшини число їх швидко зменшується. ¹⁾

Щоб обробляти ґрунти, потрібні робочі руки. Відбувається поступове закріпачення селянства, що йшло двома шляхами: або позбавляли вільних хліборобів землі й волі, або осаджували вільних, але безземельних людей на порожніх землях. Фактичне закріпачення поселитих розвивалося досить швидко, так що указ Катерини з 3 травня 1783 р. тільки юридично закріпив status quo.

Здобуті різними шляхами землі українська старшина хоче закріпити за собою, хоче мати гарантії на вільне користування маєтностями. Щоб дістати ці гарантії старшина українська починає спиратися спочатку на старі шляхетські права, домагається відновлення „власти и силы шляхетства“ (Глухівський з'їзд р. 1763). В наказах р. 1767 українське шляхетство вже бажає зрівнення з російським дворянством знову таки з головною метою «пользоваться всеми жалованными и купленными добрами».

Основний мотив наказів укр. шляхетства—дістати права російського дворянства, але одночасно й забезпечити за собою старі привілеї „по силе прав малороссийских“. Так економічний стан українського шляхетства впливав на його станове відокремлення;—набувши великі землі, добра та маєтності—треба було забезпечити собі юридичне право користуватися ними спокійно та безпечно, що мало дворянство російське.

До цього ще й бажання української шляхти застерегти себе від наруги, утисків та „всерайнейшого уползнення“ з боку російських військових та цивільних представників влади викликали бажання старшини здобути російські чини та російські дворянські права. За часів Катерини II ці бажання українського шляхетства починають здійснюватися і в 80-ті р.р. дістає українське шляхетство й відповідні чиновні „класи“, призначається й «разбор» дворянства для перегляду доказів на дворянство та складання дворянських списків. Історія цього розбору має багато цікавих моментів, що показують, як прагнула укр. старшина дістати права дворянства. Представники укр. старшини купують герби, купують підроблені документи, запозичають, або перетворюють українські прізвища на польські: Василенки—Базилевські, Силенки—Силевичи тощо. Пізніше таке шукання дворянства осміяв Тобілевич у комедії «Мартин Боруля». Велика частина старшини української дістає дворянство. Р. 1785 видається дворянська грамота, що регламентує „права и вольности“ дворянства. Павлове царювання було

---

¹⁾ Див. М. Слабченко. Организация хозяйства Украины, т. I, ст. 159, а також Ефименко. „Южная Русь“ т. I, ст. 164—165.

несприятливе для дворянства, але перші ж кроки царювання Олександрового відзначилися потвердженням дворянської грамоти в маніфесті з 2квітня р. 1801.:

Отже протягом другої половини XVIII в., українське шляхетство зростає економічно:— набуває великі добра, маєтності; розвиває промисловість—поширюються млини, гуральні, буди, поташні, гути, паперні, рудні; р. 1783 остаточно проходить закріпачення українського селянства. Одночасно з економічним піднесенням українського шляхетства іде й клясове відокремлення його. Представники козацької старшини, а іноді й простих козаків за всяку ціну намагаються довести своє шляхетське походження. Різними способами вони вишукують відповідні документи,—дістають або скуповують дворянські герби. Одночасно вони бажають вчити своїх дітей.

Цей зв'язок економічного зросту, клясового відокремлення та бажання освіти серед новонародженого українського шляхетства яскраво відбиває один сатиричний вірш—цікава гумористична генеалогія того часу під назвою:

«Доказательства Хама Данилея Куксы потомственны.
Да вже-ж наші дворяне герби посилають
А що я був дворянин, то—того й не знають.
Он у мене герб який, в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в Остерськім повіті:
Лопата написана дежжалою угору,—
Побачивши скаже всяк, що воно без спору,—
У середині граблі, вила і сокира,
Якими було роблю, хоч якая сквира,
Таже ціпом молотив, скажу правду матку...
Далі трохи як розживсь тай годі робити,
А надумавсь отдати в школу свої діти.
Як вивчились, в суд упхав—учиться писати...¹⁾

Так старшина українська, зміцнівши економічно, поступово відокремлюється в окрему соціальну верству зрівнену в правах з дворянством російським. Цими моментами визначалися й освітні інтереси українського шляхетства. Зростає потреба культурности, виникає бажання станової освіти, щоб виразніше відділитися від рядового козацтва.

Коли до того українська старшина задовольнялася місцевими українськими школами—Київською Академією та латинськими школами, то тепер ці школи вже не можуть задовольнити українське шляхетство. Закінчивши школу молоді шляхтичі йдуть до війська, на адміністративні посади, на працю до

¹⁾ «К, ст. 1882, II».

генеральної військової канцелярії, пізніше до Малоросійської Колегії та на російську службу. Ця служба відповідної потребує підготовки, що її не може дати місцева школа українська, не може вона підготувати молодих шляхтичів українських і в галузі складної артилерійської техніки і в сфері нової інженерської справи.

Бажання українського шляхтича зрівнятися в правах з російськими дворянами ішло поруч із бажанням дати й своїм дітям таку освіту, яку давало російське дворянство. Світські манери та світське поводження, що йшли з двору «Північної Сепіраміді», з столиці, захоплювали українське шляхетство, що бажало відповідного світського виховання на взір столичного й для своїх дітей, що прагнуло скоріше забути свої зв'язки з рядовим казачством,—цієї вимоги теж не могла задовольнити місцева українська школа.

З другої половини XVIII в. зростають культурні потреби українського шляхетства. Воно вже входить у коло європейського життя; представники українського шляхетства передплачують газети російські, французькі, німецькі, купують книжки, писані європейськими мовами. В бібліотеках, що збереглися від XVIII в., дійшло до нас багато книжок латинських, німецьких, французьких. Року 1778 до Чернігівського полку прибув „Італьянської нації местечка Мелян“ купець Йозеф Бинда для продажу латинських книжок та „разных напечатанных кунштов“¹⁾ Потрібне було знання європейських мов—і цього в повній мірі не могли задовольнити ні академія, ні латинські школи з їхніми переважно старими мовами з віршуванням, з схоластичною наукою—пережитком XVII століття.

Тому з другої половини XVIII в. і Київська Академія і латинські школи—колегії занепадають, і поволі з загальних шкіл, що ними вони були до того, стають фактично школами духовними, переважно для дітей духівництва. Шляхетство ж українське, коли має якусь змогу, шукає для своїх дітей освіти поза місцевими школами.

Ще з початку XVIII в. окремі представники української старшини шукають собі освіти на Заході—в польських школах та в інших закордонних школах. За старими шляхетськими правами й привілеями—шляхтич міг вільно виїздити до чужих країв, що не перебувають у ворожих стосунках з його батьківщиною „для набиття наук в письме цвиченья и учинков рицерських“ (Статут, 16 арт. 3 розд.). Жваві торговельні зносини з закордоном сприяли знайомству української шляхти із

¹⁾ М. Тищенко. З історії торгівлі книжками у XVIII сторіччі. «Україна», IV, 1929 р. ст. 39.

закордонними школами. Бажання українського шляхетства XVIII в. закінчувати свою освіту за кордоном виступає іноді дуже виразно. Сирота, збіднілий син Ніжинського полковника Ів. Обидовського (Мазепиного небожа) Ів. Ів. Обидовський вчився в Бреславському університеті і, не вважаючи на скрутні економічні умови, писав, що, коли йому не пришлють грошей, то, хоч хліба просивши, буде вчитися¹⁾. Онук Гадяцького полкового осавула Вас. Стефанович після Київської Академії вчився за кордоном по вищих школах у Німеччині, Австрії та Італії і дістав магістерський диплом у Бреславському університеті.

З другої половини XVIII в. число учнів з українського шляхетства за кордоном ще зростає. Молоді українські шляхтичі вчать в Сілезії, в Празі, в Гданську, в Віттенберзькому університеті, в Саксонії, в Ієні, Кенігсберзі, в Галлі, в Ляйпцігу, в Кілі, в Ляйденському університеті, в Стразбурзькому та Геттінгенському університетах. До цих закордонних шкіл українські шляхтичі вступають або після місцевих українських шкіл, або пізніше після шкіл російських.

За кордоном, між іншим, учився й А. Ф. Шафонський, автор описання Чернігівського намісництва; він закінчив за кордоном 3 університети і повернувшись вславився своєю вченістю.

Проте, далеко не всі шляхтичі українські мали змогу вчити дітей своїх по закордонних школах, бо чималих така наука вимагала коштів. Тому, коли тільки в Росії з'являються школи, що можуть задовольнити потребу вищої світської освіти, а українські школи перестають задовольняти українське шляхетство, воно відряджає дітей своїх до цих шкіл. В 40-ві р.р. XVIII ст починають віддавати дітей до Петербурзького Академічного університету та гімназії; в 50-ті р.р. віддають до Московського університету, до Петербурзького Генерального Госпіталю, а більше, до Сухопутного Шляхетного Корпусу.

Остання школа, як привілейована школа російського дворянства, дуже цікавить українське шляхетство, але українцям заборонено було вступати до корпусу тому, що «в Малой Росии дворян нет». Р. 1761 потверджена була ця заборона, але на практиці вона мало виконувалась, тим більше, що для вступу до корпусу документів не вимагали, а тільки свідчення двох безсумнівних шляхтичів, що кандидат—з природнього шляхетства. Тому українських шляхтичів іноді віддавали до корпусу їхні родичі—російські дворяни; траплялися й такі випадки, як,

---

¹⁾ Сулимовський архив, ст. 43.

наприклад, з Милорадовичем Мик. Ант., що, вступаючи до корпусу р. 1762, саме через рік після потвердження заборони для українців, назвав себе сербським дворянином.¹⁾ Але найбільше українські шляхтичі вступали до корпусу вже після зрівнення в правах з російським дворянством — у 80-ті та 90-ті р.р.

Але не всі шляхтичі могли вчити дітей своїх і по російських школах; багатьом доводилося обмежуватися місцевою українською освітою — надто представникам дрібного шляхетства. Тому ця частина шляхетства шукає виходу в поширенні програм місцевих шкіл, у пристосуванні їх до нових потреб, до вимог свого часу й свого стану. До програми Харківського колегіума вводяться нові мови, математика, геометрія ще в першій половині XVIII в. В 40-ві р.р. XVIII в. вводяться нові мови і в Київській Академії, а в кінці XVIII в. — і в колегіях (семінаріях) Чернігівській та Переяславській. При Харківському колегіумі з р. 1765 для дітей шляхетства утворюються додаткові класи. Іноді самі школи українські починають запроваджувати до своїх програм нові дисципліни, ставити до вчителів нові вимоги, реформувати місцеві школи, русифікувати їх навіть, щоб витримувати конкуренцію з російськими школами, іноді це робиться під впливом російського уряду. Митрополіт Київський Самуїл Миславський у 80-ті р.р. вимагав від професорів та студентів Академії вивчення російської мови й російської вимови.

Проте й пристосування місцевих українських шкіл до нових вимог мало свої межі. Не можна було в тих самих школах зберегти й усі духовні науки й запровадити всі нові науки, що викладалися по російських світських школах. Тому й цей шлях не міг дати українському шляхетству бажаних наслідків.

Залишився для українського шляхетства третій шлях: домагатися власної вищої світської школи. На цей шлях і стає українське шляхетство й де тільки можна підносить свій голос за відкриття на Україні вищої світської школи. Іноді українське шляхетство виступає безпосередньо, іноді через місцевий український уряд. На цей шлях українське шляхетство скеровують економічні причини — зріст економічний шляхетства, відокремлення його в особну станову групу і через це відповідні освітні станові інтереси. До цього кличуть і незабуті ще старі українські освітні традиції, коли Україна вела перед у культурному російському житті.

---

¹⁾ «Малорос. родословник», т. III, ст. 520.

В першому проекті вищої світської школи,—в записці Теплова: «Проект к учреждению университета батуринского 1760 года»¹⁾, першою причиною відкриття університету зазначена оця традиційна прихильність українського народу до науки. Друга причина та, що багато українців вчиться за кордоном, бажаючи поширити свої знання; далі записка висуває як причину—невідповідність українських шкіл новим вимогам та брак «знатных и достойных профессоров... которые имя носят профессоров, жотя при том никакой профессии не имеют». ²⁾ Причини, як бачимо, ті самі, що ми згадували аналізуючи освітні інтереси українського шляхетства.

Для організації університету в Батурині, на думку автора записки, потрібні чотири «положения»: „1. Доход; 2. Законы; 3. Семинария; 4. Профессии университетския“.

„Доход“ повинен бути „временной“ на перше потрібне будування, устаткування університету і „вечной“ на постійне утримання університету. Перша сума потрібна для університету—20000 рублів. Цю суму записка накреслює зібрати: 1) З власників „по пропорции своего имущества“; 2) З млинів „со всякаго камня“; 3) З магістрів „понеже посполитские дети и мещанские могут заимствовать от университета такое же обучение своим детям“; 4) Надіслати по полках книжки для пожертв; 5) Таку ж книжку надіслати до двору Петербурзького; 6) Частину суми вишукає гетьман з старшин генеральних.

«Доход вечной» записка гадає мати з таких джерел: 1) Вільні військові села; 2) Села й маєтності Батуринського монастиря, „которыя не меньше на богоугодное дело при Университете употреблены быть могут, так как и тот самый монастырь, нежели то по ныне обращено на девять монахов, что самое и Духовному Регламенту было б согласно“; 3) „Поискать... выморочных деревень“; 4) «Испросить... хотя малую сумму из таможенных сборов»; 5) З податку на циган „понеже сей скитающийся народ, свой промысел в одних народных обменах заключает и никаких при том оброков Государственной казне не платит“; 6) „Еще доход может быть из откопу, с публичнаго торгу отданнаго, то есть, ввоз в Малую Россию кос“; 7) З прибутків від друкарні та книжкової крамниці. ³⁾

Студентів для університету мали набирати з шкіл Київської, Чернігівської, Переяславської, Білгородської та Польських. Курс університетський рахували на 3 роки. Закінчуючи

---

¹⁾ «Чтения в о-ве Истории и Древностей Российских», 1863, кн. II (апрель—июнь)—ст. 67—85.

²⁾ Там-же ст. 67—68.

³⁾ «Чтения»... ст. 71—72.

університет студент повинен був „на публичних диспутах успех свой об'явити“ і після цього діставав атестата. Потім гетьман повинен був би дати йому посаду „с чинами, приличними“. Коли цей студент був на утриманні університету (стипендіят по теперішньому) його треба було залишати при університеті, даючи йому ступінь магістра, доктора чи професора.

До університету проект мав на увазі не приймати «никаких крепостных людей». Вважаючи, що студентів майбутній університет матиме досить і навіть „перед С.-Петербурзьким и Московским университетами великой в том авантаж предвидится“, проект накреслював приймати до університету тільки тих, що розумітимуть лекції латинською мовою. Для готування нових кадрів студентів записка передбачала мати при університеті семінарію на 40 чоловік для бідних шляхетських дітей і різночинців. Вони мають носити „малороссійское платье одноцветное“. Утримання кожного з них має виносити на рік 25 крб. При переході цих учнів до університету вони мали би діставати на рік по 40 крб. і їх потім слід залишати й готувати з них нових професорів.

В семінарії накреслює записка викладати: латинську граматику, латинських клясиків, історію, географію, арифметику, геометрію, мови французьку й грецьку „а для шляхетских детей содержать учителя танцовального и фектовального“.

В університеті накреслено лекції з 9 професій: 1 професія— „Латинское красноречие, с толкованием классических авторов“; 2— „Логика, Метафизика и Философия практическая“; 3— „Правы натуральные и Юриспруденция“; 4— „Древности и История литеральная и политическая, Генеалогия и Геральдика“; 5— „Физика теоретическая и практическая“; 6— „Физика экспериментальная и математика со всеми ея частями“; 7— „Анатомия“; 8— „Химия“; 9— „Ботаника и История натуральная“. Розподілу університету на факультети в записці Теплова немає, але аналізуючи дисципліни, подані в проекті, та порівнявши їх з планами Московського університету того часу, можна помітити, що план передбачав науки для філософського, юридичного та медичного факультетів. В галузі юридичних наук програма Батуринського університету вужча від Московського (там ще була „Политика“), має ті ж самі науки медичні, і ширша від Московського університету в частині філософських наук (в Московському університеті не було історії „літеральної“, генеалогії й математики).

Для університету накреслювала ще записка економічну контору, друкарню, словоліварню, палітурню, книгозбірню, книжкову крамницю, лябораторію, лікарню; повинні були бути

„доктор и лекар“, а також духовні особи. Не проминула записка й карцеру і гавптвахти при університеті, а також накреслювала: «Учредить вольный и на порядочном основании и честных правилах, не далеко от Университета, трактырной дом, содержащийся охотниками, которых много сыскать можно везде, а сие весьма потребно будет»¹⁾.

Проект Батуринаського університету цікавий тим, що він спеціально складений для українського університету. Складаючи для гетьмана Кирила Розумовського цього проєкта, як встановили дослідники, «Теплов явно руководствовался при этом статутами Германских университетов»²⁾. І справді, і трьохрічний курс наук, і щорічне обрання ректора, (що накреслював Теплов), і публічні й приватні курси лекцій професорських, і шпага студентська (що передбачалося й для Батуринаських студентів), і вчитель фехтування—ці типові ознаки німецького бурша—все взято з сучасних німецьких університетів. Навіть пропозиція використати Батуринаський монастир з його маєтностями для університету подібна до стану в Німеччині; така тенденція теж була в німецькій практиці, бо в Німеччині кошти на утримання університетів здобули конфіскувавши церковні маєтності, використавши монастирські будівлі.

Проте важко припустити, щоб і Теплов і Розумовський не звернули уваги, складаючи статута Батуринаського університету, на устав університету Московського. Відомо, що в справі організації Батуринаського університету Розумовський листувався з директором Московського університету Міллером³⁾, що він одвідував і оглядав Московський університет⁴⁾. Це дозволяє припустити, що, складаючи плян Батуринаського університету, Теплов користувався також і уставом Московського університету. І справді, порівнявши проєкт про заснування Московського університету з 12 січня року 1755 з запискою Теплової встановили тотожність деяких §§ в обох проєктах. А § записки Теплової про вступ студентів до університету запозичено майже літерально з проєкту університету Московського.

1) «Чтения»... ст. 85.

2) «Осмнадцатый век» Бартенева, кн. II ст. 555.

3) Шевырев «История Московск. универ.», ст. 91.

4) «Осмнадцатый век» Бартенева кн. 2 ст. 561.

Наведемо ці розділи:

Московський устав, § 23.

«Всяк желающий в Университете вышним наукам учиться должен явиться у директора, который прикажет профессорам его экзаменовать и ежели явиться способен к слушанию профессорских лекций, то, записав его в число Университетских студентов и показав ему порядок учения, приличный его склонности и будущему состоянию отослать при письменном виде к тем профессорам, у кого какие лекции слушать имеет: и во ободрение позволено будет иметь шпагу, как и в прочих местах водится»¹⁾.

**Батуринский проект, § 11
розд. II.**

«Всяк, желающий учиться в Университете вышним наукам явиться должен у Ректора, который, по экзамене, должен вписать в книгу, нарочно к тому учрежденную, а потом, последуя его желанию и намерению, отослать при письменном виде, к такому профессору, котораго лекции учащемуся потребны; а студенту дозволить, хотя бы он и не Шляхетский сын был, для одобрения, носить шпагу или саблю»²⁾.

Аналізуючи плян університету Батуринського можна помітити, що він складений в інтересах старшинсько-шляхетської верстви: передбачено не приймати до університету крепаків, запроєктовано в семінарії вчителя танців та фехтування виключно для шляхетських дітей, намічено дуже невелику участь шляхетства у витратах на університет. Але проєктований університет не мав ще станової виключності і плян мав на увазі приймати не тільки дітей шляхетських. Це треба пояснити тим, що й сама старшинсько-шляхетська верства тоді ще не виділася остаточно.

Треба відзначити також, що плян університету Батуринського накреслював ширшу автономію для українського університету, ніж мав тоді університет Московський: обрання ректора, участь професорів у керуванні університетськими справами (директоріум) та інш., а професори Московського університету навіть пізніше року 1765 даремно намагалися добитися для Московського університету ширшої автономії, виборних деканів і ректора та конференції для керування університетськими справами.

¹⁾ Соловьев. «Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников», вып. I ст. 21.

²⁾ «Чтения в о—ве Истории и Древн. рос.», 1863, кв. 2-я, ст. 73.

Але Батуринський проєкт не здійснився: вмерла імператриця Лизавета Петрівна (1761 р.), невдовге було царювання Петра III (1761—1762). Тільки через чотири роки після написання пляну за Катерини II на короткий час відживає думка про Батуринський університет.

Професор Московського університету Дильтей подав р. 1764 до Катерини II «План о учреждении разных училищ для распространения наук и исправления нравов», де пропонував заснувати ще два університети крім Московського один в Дерпті для Лівонії та один у Батурині для України¹⁾. Цей проєкт складений щодо Батуринського університету під впливом записки р. 1760 і навіть піторює аргументацію Батуринського проєкту:—очевидячки, думку про Батуринський університет подав Розумовський, що й листувався в цій справі з Міллером, а також одвідував Московський університет.

Тогож 1764 р. і шляхетство українське піднесло знову клопотання про університети. «Прошение малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малоросии»²⁾ має 19-й розділ про університети, гимназії та друкарні; в цьому розділі шляхетство українське просить відкрити вже два університети: один у Києві, а другий у Батурині, цей останній мав складатися з трьох факультетів „криме богословскаго“ і мати куратором гетьмана. На утримання університетів записка радить встановити спеціальний податок з духовних маєтків, виділити суму з митніх зборів та призначити на цю потребу вільні військові села.

В цій петиції бажання мати вищу школу на Україні виступає вже не тільки від уряду українського, як у записці Теплова р. 1760, а й від української шляхетсько-старшинської верстви. Перераховуючи джерела коштів на університети петиція ця навіть і не згадує про притягнення шляхетських коштів на університет, клясовий шляхетський мотив виступав і в бажанні встановити податки на церковні маєтності. Взагалі тоді була економічна конкуренція між українським шляхетством і духівництвом. Останнє не платило податків, а шляхетство намагалося добитися цих податків для духівництва. Ця ж тенденція помітна и у бажанні використати монастирі для університетів.

Не пощастило й цій петиції. Року 1764 скасовано гетьманство. Втратив і Батурин своє значення гетьманської рези-

1) „Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII—XIX в. в.“ сост. В. С. Рождественский—ст. 29—30.

2) „Киевская старина“ 1883, VI, ст. 317—345.

денції. Тому після р. 1764 думка про університет у Батурин зникає назавжди.

Та не зникає бажання українського шляхетства мати на Україні університет. Рум'янцев за короткий час після приїзду на Україну ознайомився з дезидератами українського шляхетства і вже 18 травня р. 1765 подав Катерині II доповідну записку про місцеві українські порядки та про свою майбутню діяльність. В § 16 цієї доповіді він говорить про багаті маєтки духівництва та радить прибрати їх до рук світської влади. В § 17 Рум'янцев говорить про кепський стан освіти на Україні, радить організувати школи по селах та містах. Тут він подає думку й про університети: «вышних же наук обучения ради братскаго монастыря в Киевской епархии, да елецкаго монастыря в Черниговской вовсе монашествующими испразднить... исключая оные монастыри совсем из епархіальной власти, а препоручив по духовности и богословия наукам синоду, а в прочем здесь светскому правительству, снабдя оные известным и потребным числом учителей для благородного юношества надобных как российскими в тех науках искусными, так и иностранными, из содержания из доходов к сим монастырям с принадлежащих деревень»¹⁾.

Аналізуючи цю петицію помічаємо, що в ній Рум'янцев цілком виходить з попереднього клопотання українського шляхетства р. 1764. Тут як і в попередньому проєкті два університети—один у Києві, а другий у Чернігові (замість попереднього Батуринського, бо Батурин уже втратив своє колишне значення). Рум'янцев тут поділяє думку українського шляхетства про передачу Києво-Братського монастиря для університету й цілком послідовно в дусі шляхетської петиції р. 1764 подає думку використати й для Чернігівського університету—Елецький монастир.

Клясовий шляхетський момент у цій записці 1765 р. виступає ще виразніше, бо тут просто підкреслено призначення шкіл «для благороднаго юношества»; нічого не згадано про участь шляхетства своїми коштами в організації університету, а думку попередніх клопотань про організацію університетів коштом монастирських маєтків ще далі розвинуто, бо й самі монастирські села Рум'янців радить забрати від духівництва.

Тут крім бажань українського шляхетства спирався Рум'янців і на думку Катерини II про секуляризацію монастирських маєтків. На доповідь Рум'янцева відповідала Катерина II спочатку, що вона доручила питання про організацію шкіл

---

¹⁾ „Сборн. Рус. историч. о-ва“ т. X, ст. 18.

розглянути Духовній Комісії¹⁾, але того ж дня²⁾ вона передумала і в іншому листі до Рум'янцева сповістила його; що вона відклала цю думку до того, поки від українських «называемых панов» та від духівництва буде «челобитная» про організацію шкіл та про заведення духівництва «в штатное состояние»³⁾.

Отже, з цього видно, що Катерина II питання про організацію шкіл сполучила з питанням секуляризації монастирських маєтностей і поки що не пристала на думку українського уряду, й українське шляхетство залишилося тимчасом знову без університету.

Та через два роки, коли обирали депутатів до комісії „для сочинения нового уложения“ шляхетство українське в своїх наказах знову просить відкрити університети.

Згадуючи про це Бакай⁴⁾ говорить тільки про клопотання про університет у Переяслові. Максимович⁵⁾ зазначає, що про університети мова йшла в наказах Київського, Переяславського, Стародубського й Чернігівського шляхетства, причому кожне з них хотіло заснувати університет у своєму головному місті, крім Стародуба. Це не зовсім так. Поперше,—відкрити університет просять не тільки згадані шляхетства, а також ще Глухівське, Ніжинське й Батуринське. Подруге: не кожне шляхетство просить університету в своєму головному місті, а тільки Переяславське та Київське, але Київське робить оговірку: «или в том месте, где за благо усмотрено будет»⁶⁾.

Чернігівське, Ніжинське й Батуринське шляхетства просять «основать в приличном месте университет или академію»⁷⁾; Глухівське шляхетство просить «учредить в Малой России рады свободных нужнейших уиверситет»⁸⁾. В цих наказах бажання мати український університет виступає знову, як потреба цілого українського шляхетства—інші стани в своїх наказах про це не згадують, а в шляхетських наказах поруч з ним підноситься клопотання навіть уже й про дворянський корпус (Чернігівське, Ніжинське й Батуринське шляхетства). Правда, в наказах немає проекту університету на терені Чернігівщини.

Ці клопотання спіткала така сама доля, як і попередні—університету не відкрили.

---

1) Соч. Екатерины II, изд. Смирдина (1850 р.) т. III ст. 189.

2) 9 липня р. 1765.

3) Соч. Екатер. ст. 189—190 (т. III).

4) Южно-рус. дворянин XVIII в., „Киев. стар.“ 1885, № 4 ст. 726.

5) „Деятельность Румянц.-Задун. по управл. Малоросии“ ст. 128.

6) „Сборн. рус. Истор. О-ва“ т. 68, ст. 177.

7) Там-же, ст. 237.

8) Там-же, ст. 130.

Але думка про вищу школу на Україні не вгасає. Рум'янцев у своїй доповіді Катерині II року 1781 „о согласовании некоторых особенностей внутреннего строя Малороссии с порядками новаго наместническаго управления“¹⁾ в 12 розділі знову підносить клопотання про вищу школу тепер уже в Глухові. Там був генерал-губернаторський будинок; коли ж намітився утворити на Україні три намісництва, Глухів мав стати повітовим містом і будинок, залишився б вільним. Тому Рум'янцев і підніс клопотання відкрити в цьому будинкові військову колегію, яка б мала прийняти ім'я Катерини II.

Хоч у доповіді й не зазначено, що майбутня „Екатерининская Коллегия“—має бути вища школа, але за таку вважають її й Стороженко²⁾ й Максимович³⁾, так воно й було, бо Рум'янцев гадав її відкрити для молоді всіх трьох намісництв і науки викладати «по чину воинских академий». Але Катерина II не задовольнила й цього прохання Рум'янцева й віддала генерал-губернаторський будинок у Глухові до приказу «общественнаго призрения» Новгород-Сіверського намісництва „на дела полезные“⁴⁾ Пізніше відома Глухівська пожежа р. 1784 знищила й сам будинок.

Пізніше питання про університет у Чернігові повстало р. 1786 в „Комиссии об учреждении училищ“. Взагалі тоді мова йшла про заведення університетів по провінціальних містах. Ще перед тим р. 1775 Дідро надіслав до Катерини II свій „План университета российского правительства, или проэкт народного образования во всех науках“. В цьому пляні Дідро вважав за корисне заснувати університети по невеликих провінціальних містах, бо й для цих міст було б корисне перебування в них молоді, а молодь по цих містах була б безпечна від зайвих спокус і розваг, що зв'язані з життям по столицях та великих торговельних і портових містах.

І справді в іменному указі Катерини II з 29 січня р. 1786 до „Комиссии об учреждении училищ стоїть питання про відкриття університетів на провінції, між іншим і в Чернігові⁵⁾).

В топографічному описі Чернігова р. 1783 є відомості про те, які тоді були в Чернігові школи: це—т. зв. Народня Школа, що мала 4 класи і 171 учнів; семінарія мала 7 класів і учнів мала 451, „вольный дворянский пансион“ для хлопців дворян, що мав 28 учнів.

¹⁾ «Киевская Стар.», 1884, XII, ст. 700—701.

²⁾ «Реформы в Малорос. при гр. Румянц.».—«К. Стар.», 1891, III ст. 481.

³⁾ «Деятельность Румянцева-Задун. по управл. Малороссией».

⁴⁾ «К. Стар.», 1891, III, ст. 481.

⁵⁾ Проєктувалися три університети: в Пскові, Чернігові й Пензі.

Як бачимо, державної школи для дворянських дітей не було. Тому новий указ відповідав освітнім бажанням укр. шляхетства.

В цьому указі зазначено: „1) На первое время достаточным Мы почитаем иметь три Университета, а именно: в Пскове, Чернигове и Пензе. 2) Богословский факультет не должен входить в университеты: ибо по правилам от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым учение Богословии присвоено Училищам духовным, из коих не токмо две Духовныя Академии, Московская Заиконоспасская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение. 3) Медицинский факультет при означенных университетах непременно положен быть имеет в таком пространстве, колико то нужно для снабдения обширной Империи Нашей искусными врачами...“¹⁾

Згадуючи про цей указ, Коряк говорить, що на цій «папірній постанові справа завмерла» (ст. 305). Справді це було не так: справа з відкриттям університету в Чернігові не обмежилася самим указом 1786 року. Разом з цим указом Комісія дістала для обговорення плян австрійської шкільної системи, складений спеціально на прохання російського уряду австрійським вченим Йосифом Зонненфельсом²⁾. Комісія для заснування шкіл, користуючись з цієї записки Зонненфельса, виробила плян університетів російських. Як довів Рождественський, тільки перші п'ять статей цього пляну та останні вісім статей належать Комісії, а головна частина пляну—39 статей, присвячені навчальній організації університетів,—є дослівне з деякими змінами та пропусками запозичення відповідних місць з записки Зонненфельса. Плян Комісії надрукований у Сухомлінова³⁾.

Університет повинен був мати 3 факультети: філософічний, медичний і юридичний. Філософічний факультет мав давати підготовку до медичного, або до юридичного факультетів. Філософічний факультет мали проходити студенти за 3 роки. Для цього факультету потрібно було десять учителів на такі науки: філософію, фізику, історію; словесні науки, математику, натуральну історію, практичну математику, дипломатику, древності, технологію.

Для медичного факультету встановлений був п'ятирічний курс. Медичний факультет мав готувати лікарів, „врачей“, пови-

¹⁾ Полн. Собр. Зак. Рос. Имп. с 1649 г. т. XXII, 1784—1788, ст. 526—527.

²⁾ С. В. Рождественський «Очерки по истории систем Нар. Просв. в России в XVIII—XIX в.в.» т. I.

³⁾ Ист. Рос. Акад. т. VI ст. 58.

вальних бабок і аптекарів. Для майбутніх „врачей“ треба було закінчити філософічний факультет перед медичним; повивальна наука намічена була для всіх жінок, що бажають. Для медичного факультету потрібно 9 учителів.

Для юридичного факультету встановлено було двохрічний курс. Намічено мати 5 професорів.

Коли порівняти цей плян університетів з попередніми проектами ~~можна констатувати~~, що ~~попередні проекти~~ (1760-р., 1764, 1765, 1767, 1781 р.) виходили як клопотання **знизу** або від українського шляхетства, або від українського уряду,— останній проект виходить **зверху** від центрального уряду.

Перші проекти виходили з інтересів **місцевих**, українських,—останній проект має на увазі міркування **загальнодержавні**, інтереси всієї імперії („Для снабдення обширної Империи Нашей искусными врачами“).

Попередні проекти нав'язані **клясовими** інтересами української старшинсько-шляхетської верстви, останній проект не підкреслює цих інтересів. Плян зазначає, що студентами можуть бути всі, навіть крепаки, а не тільки „свободные“ люди, для останніх тільки залишається право діставати чини та достоїнства. Але хоч виразно й не підкреслено, що університет у Чернігові мав на увазі задовольнити українське шляхетство, безперечно центральний російський уряд керувався й цим моментом і виходив з проекту Рум'янцева р. 1765. Правда, спроби реалізувати цей проект вживаються лише через 20 років. Тепер на цей проект російський уряд міг тим легше пристати, що українське шляхетство було вже зрівнене з російським дворянством. Крім того, ми говорили, що проект Рум'янцева про університети в Києві та Чернігові (р. 1765) Катерина II відклала до розв'язання питання про секуляризацію монастирських маєтностей. Отже, саме р. 1786 здійснюється й проект секуляризації церковних маєтків на Україні, і потреба відкрити університет виступає одночасно, як державне завдання;—тому центральний уряд російський вважає за можливе намітити один університет і для України. В указі до Синоду з 10 квітня р. 1786, виданому одночасно з указом до Сенату про секуляризацію, § 12 говорить: „обратить Троицкий, Ильинский, Черниговской монастырь для помещения университета в сем городе учреждаемого“ 1).

В Чернігові цей указ одержаний був у Казенній Палаті 5 травня р. 1786²⁾. 19 травня Казенна Палата постановила

1) Полн. собр. закон. т. XXII, ст. 576.

2) Арх. Черн. Каз. Пал., спр. № 659.

виконати укази. Був складений спеціальний „Опис о состоящем в Троецком Ильинском Черниговском монастыре разном строении и имеющихся тамо наличностях ниже сего значащихся“¹⁾. Опис підписали з одного боку намісник монастиря ієромонах Атанасій, з другого боку—«принял староста казенных имений канцелярист Петр Витковский».

До початку серпня монастирські будівлі були передані „гражданскому начальству“, а типографія, що існувала при Троїцькому монастирі 1 липня р. 1786 була переведена до архієрейського будинку в Борисо-Глібському монастирі²⁾.

Розглядаючи опис монастирських будівель р. 1786 видно, що для університету ці будівлі були малопридатні. Головний будинок монастирський—флігель цегляний двохповерховий мав на долішньому поверсі 16 кімнат, на другому поверсі—13 кімнат холодних без пічок. Крім цього більшого будинку було кілька окремих флігелів та окремих невеликих келій монастирських.

Після передачі до казни монастиря за ним не було потрібного догляду, а в церкві залишилися цінності церковні й між ними коштовна ікона, тому Чернігівська духовна дикастерія звернулася 2 серпня р. 1786 до Чернігівського намісницького Правління, щоб для охорони приставити до церкви військову варту. Про це зберігся запис в опису справ намісницького правління «об определении . . . из солдат караула для бережения состоящей там иконы . . . вкладах на не малую сумму»³⁾. Потім ця ікона була перенесена до сльцького монастиря й варту була знята. Монастир був у віданні Казенної Палати. Треба було чекати дальших розпоряджень про університет.

16 жовтня р. 1786 виданий був указ „Именный данный Главному Директору Государственного заемного Банка Заводовскому“, де призначені були гроші на заведення університетів з тих сум, що перебували в банку „без употребления“ на загальну суму до 500 тисяч рублів⁴⁾.

І комісія для заснування шкіл зверталася до Академії Наук та до Московського університету, шукаючи вчителів для нових університетів, але з академіків ніхто не погодився їхати на провінцію, не було майже надії й на Московський університет.⁵⁾ 13 березня р. 1787 плян університетів був поданий Катерині II,

¹⁾ Теж, спр. № 604, ст. 891.

²⁾ „Проект основания университета в г. Чернигове“ А. Ковалевский. Черниг. губ. ведом. 1895, № 344.

³⁾ «Общая опись архивным делам бывш. Черн. Нам. правл. за 1786 г.».

⁴⁾ Полн. Собр. Закон. т. XXII ст. 684—685.

⁵⁾ С. В. Рождественский «Очерки по истории систем нар. проsv. в Рос. в XVIII—XIX вв.» т. I ст. 673.

але вона його не затвердила. Основна причина незатвердження була в тому, що всю увагу тоді скеровано було в бік зовнішньої політики—розпочиналася друга Турецька війна, що дорого коштувала Державі, та й бажання великого здійснити освітні пляни у російського уряду не було. Проте Чернігівський Троїцький монастир залишався у віданні Казенної Палати аж до р. 1790. Тільки 23 листопада р. 1790 дістала Чернігівська Казенна Палата пропозицію Кречетнікова—дозволити єпископові Чернігівському повернутися назад до Троїцького монастиря, а через те, що перебуваючи без догляду монастир вимагав ремонт—відпущено було на це 5 тисяч карбов. Ремонт закінчився тільки р. 1796.

Так невдало закінчився й цей проєкт Чернігівського університету. Але представники українського шляхетства не втрачали надії мати університет. Відомий Шафонський в листі згадує про останній проєкт р. 1794, пишучи 17 жовтня до Сулими: «Об учреждении здесь гимназии и университета указ давно вышел, но к тому ни малейшаго начала еще нет» („Четыре письма Шафонскаго к Сулиме“... з передмовою Лазаревського ст. 5). Фактично ж, як знаємо р. 1794 будо вже не тільки „начало“, але й невдалий кінець цього проєкту р. 1786, що мав найбільше шансів здійснитися.

Наступні роки Павлового царювання не були сприятливі для дворянства, і українське шляхетство не підносить більше освітніх проєктів аж до р. 1801. 2 квітня 1801 р. Олександр I видав маніфеста, що стверджував дворянські переваги й права відомої дворянської грамоти 1785 р. Чернігівське дворянство постановило відрядити делегатів, щоб дякувати за це новому імператорові і одночасно просити „о нуждах“ дворянства.

Спочатку відбулися збори дворянства по повітах. Причому дворянство Роменського повіту просило відкрити на Україні взагалі університет і військову школу, а дворянство повіту Золотоноського в розділі 8 своєї петиції просить заснувати „Главное Училище в Малой России... для всей Нации в городе Лубнах, яко состоящем посреде оной“¹⁾. Потім всі повітові маршали з'їхалися до Чернігова. 14 серпня р. 1801 в Чернігові на з'їзді всіх повітових маршалів була вироблена записка з восьми пунктів. § 6 цієї записки присвячений був клопотанню про заснування в Чернігові університету, причому дворянство брало на себе витрати на будування цього університету²⁾.

1) Арх. Черн. предводителя двор., спр. № 1741, ст. 68. Арх. Черн. Троїцьк. монаст. справа 1790 р.

2) Арх. Черн. губ. предв. двор. спр. № 1741 за 1801 р. «К. стар.» 1890 VIII ст. 310—316, «Чтения в о-ве истории и древ. Рос.» 1865 кн. I ст. 198—9.

В цій петиції дворянство спиралося на указ Катерини II з 10 квітня 1786 р. про університет у Чернігові. Клясовий мотив петиції 1801 р. виступав досить виразно: хоч спирається дворянство на Катерининський указ 1786 р., проте приписує йому те, чого там не було, як ми вже бачили. Проєкт 1786 р. не мав станової виключности, а дворяни говорять про указ „о учрежденій в Малороссіи для дворян университета“ і беруться навіть власні кошти витратити на будинок. Але й на цей раз петиція не мала наслідків і університету в Чернігові не відкрили.

Питання про університет на Чернігівщині виникло ще р. 1802—1803. Останній проєкт університету на Чернігівщині належить директорові Новгород-Сіверської школи Ів. Ів. Халанському ¹⁾, що звернувся до „малороссийскаго генерал-губернатора“ кн. Ол. Б. Куракіна з пропозицією відкрити університет у Новгород-Сіверському, використавши для нього будівлі Новгородсіверського монастиря. Хоч до цього проєкту прихильно поставився Куракін, але надії здійснити його майже не було. Новгород-Сіверськ, як мале місто, не був придатний для університету і Халанський для університету міг запропонувати тільки монастирські будівлі;—це в той час, коли Харківське дворянство вносило на університет у Харкові великі грошові пожертви. Тому указ з 26 січня р. 1803 говорив про заснування Харківського університету (відкриття відбулося 17 січня 1805 р.) та передбачав надалі університет у Києві (відкритий лише р. 1835). Про університети на терені Чернігівщини не було вже й мови. Справа обмежилася лише проєктами. Взагалі серед усіх проєктів—8 накреслювали відкрити вищу школу на терені Чернігівщини (див. таблицю).

Але ці проєкти—цікава сторінка в історії вищої школи на Україні. Всі вони є прояв економічно-клясового й культурного зросту українського шляхетства. Вони з'ясовують культурно-освітні інтереси українського шляхетства XVIII в. і стоять у генетичному зв'язку з клясовим визначенням української старшини з перетворенням її в дворянство, що, незадовольняючись старими школами, шукало відповідної освіти для своїх дітей.

Проєкти показують, якими шляхами домагалася вищої світської школи українське шляхетство, як воно настирливо та послідовно підносило свій голос за вищу школу на Україні.

Проєкти ці, крім того, є ніби передісторія української нової вищої школи, що її історія починається з відкриття Харківського університету р. 1805; вони заповнюють прогалину в

---

¹⁾ Листи Куракіна до Халанського з 5 грудня р. 1802 та Халанського до Куракіна (березень 1803 р. див. „К стар.“ 1882 ст. 594—597.

ПРОЕКТИ ВИЩОЇ ШКОЛИ НА УКРАЇНІ (1760—1803).

№ про-ектів	Рік	Де проєктували вищу школу	Яке приміщення призначали для школи	Хто висував проєкт вищої школи	Чи був розроблений плян вищої школи
1	1760	Батурин.	Батуринський монастир.	Гетьман Розумовський.	Плян університету розробив Теплов. Плян не розробляли.
2	1764	Київ, Батурин.	Київо-Братський монастир.	Шляхетство й старшина з гетьманом.	Т е ж.
3	1764	Батурин (і Дерпт).	Не зазначено.	Проф. Генр. Дільтей.	Т е ж.
4	1765	Київ, Чернігів.	Київо-Братський та Чернігівський Елецький монастирі.	П. А. Рум'янцев.	Т е ж.
5	1767	На Україні взагалі; Київ, Переяслав.	Не зазначено.	Шляхетства: Київське, Переяславське, Чернігівське, Стародубське, Глухівське, Ніжинське й Батуринське.	Т е ж.
6	1781	Глухів.	Генерал-губернаторський будинок.	Рум'янцев.	Т е ж.
7	1786	Чернігів (Ісков і Пенза).	Чернігівський Троїцький монастир.	Указ Катерини II.	Плян університету розробила Комісія для заснування шкіль. Плян не розробляли.
8	1801	Чернігів, Лубні.	Гадали збудувати приміщення.	Шляхетство Малоросійської губ., шляхетство Золотоноське.	Т е ж.
9	1802 1803	Новгород-Сіверськ.	Новгород-Сіверський монастир.	І. І. Халанський.	Т е ж.

Примітка: До таблиці не заводимо проєкту університету, академії мистецтва та музики в Катеринославі, що висунав Потьомкін і затвердила Катерина II р. 1786, бо він виходить за межі нашої праці й не стоїть у жодному зв'язку із згаданими проєктами.

історії вищої світської школи на Україні з того часу (половина ХУІІ в.), коли такою була Київська Академія, що потім втратила характер вищої загальної школи й перетворилася в духовну, до часу заснування Харківського університету.

Цікаві ці проєкти й для історії педагогічної думки, надто докладніше розроблені пляни університетів 1760 і 1786 років, що свідчать про вплив на статuti університетів німецької та австрійської шкільної системи.

Також історія цих проєктів показує, як ставився центральний російський уряд до плянів української вищої школи, уперто відхиливши більшість проєктів, і жодного з них не здійснивши.

Централістична політика російського уряду була скерована на те, щоб не допустити на Україні існування власної вищої школи. Небезпечно було з погляду центрального уряду давати Україні університет з широкою автономією та ширшими правами, аніж мав тоді університет Московський, а якраз і Батуринський проєкт і проєкт 1786 року накреслювали широке самоврядування університетів.

Інші клопотання, наприклад р. 1764, 1765, 1767 мали на увазі заснування на Україні аж по два університети (Київ і Батурин—1764; Київ і Чернігів—1765; Київ і Переяслав—1767) і це в той час, коли в Росії був тільки Московський університет та кволо існував Петербурзький академічний (про нього навіть не згадує Дільтей у своєму проєкті). Тому Катерина ІІ воліла допустити краще дітей українського шляхетства до російських привілейованих шкіл, аніж задовольняти бажання власної вищої школи на Україні.

І справді українське шляхетство йде на цей шлях і, не дістаючи вищої школи на Україні, вступає до російських вищих та привілейованих шкіл. І це, почасти, прискорює русифікацію українського шляхетства, що часто, діставши освіту в російських школах, не повертається до праці на Україні, а служить у російській флоті, в армії, на цивільних посадах, швидко переймає російську мову, звичаї, манери, що починають вважатися за ознаку культурності.

Деякі представники українського шляхетства дістають високі посади:—міністри Завадовський, Кочубей, Троцинський, канцлер Безбородько.

Інші посади видатне місце в науковому житті—архівист Бантиш-Каменський, вчені медики Амбодик-Максимович, Ів. Анд. Полетика (з р. 1756—на полі Петербурзького генерального сухопут. Госпіталю), Ф. Г. Политковський (з р. 1784—професор

Московського університету). Окремі представники українського шляхетства входять і в російську літературу. Іноді виступають вони як перекладачі з чужих мов, наприклад: І. С. Лашкевіч (з англ. переклав „Прогуливание г. Франкли“ Москва 1781), Огієвський Д. М. (з франц. віршами переклав „Разсуждение о воинском искусстве Вольтера“ СПА 1780), Пціол В. Ф. (перекладав з франц. мови); іноді—як літератори: Емін, Рубан, Політковський Гавр. Герас. (закінчивши Московський університет творив оди, пісні, був член „Беседы любителей русского слова“, належав до гуртка Шішкова), Н. І. Гнедич та інші.

Брак власної вищої світської школи, нездійснення освітніх проєктів українського шляхетства допомогли русифікаційному рухові серед вищих шарів українського суспільства, скерувавши їх у російські школи, бо не було на Україні такого освітнього центру, що міг би зв'язати старе літературне вогнище—Київську Академію—з новими вищими школами ХІХ в.

В українській школі процес русифікації не проходив так швидко. І почасти тому українське літературне відродження ХІХ в. почалося з середніх верств: дрібного поміщництва, провінціального чиновництва та духівництва ¹⁾, що їм неприступна була вища російська школа.

---

¹⁾ Див. Зеров. «Нове українське письменство», ст. 8—11.

Чернігів, як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій.

Екскурсії, як метода набування знань через безпосереднє спостереження речей та явищ, мають першорядне значіння й для самоосвіти і для освіти так шкільної, як і позашкільної. Значіння екскурсій полягає в тому конкретному ґрунті знань, що запезпечує їх міцність, точність, тривалість.

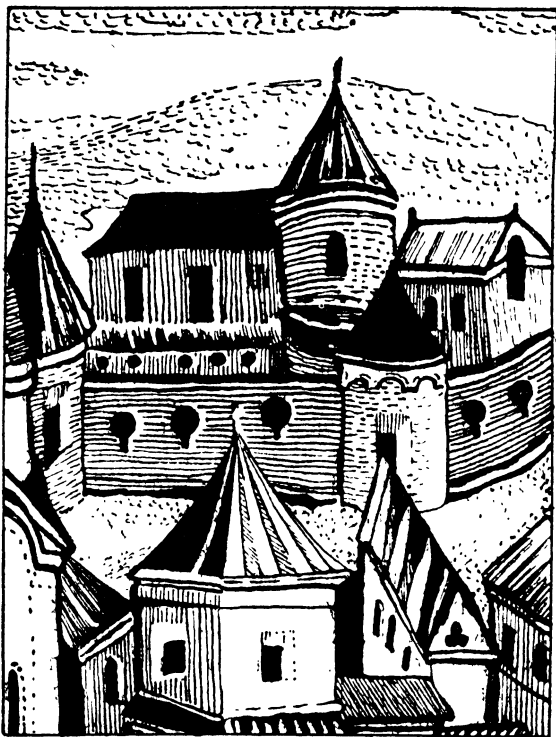
Історичні екскурсії цінні остільки, оскільки ми повинні цінувати наші знання з історичного минулого. Минуле не зникає: воно живе в сучасному, живе не лише в походящому розумінні цього слова, але й в дослівному: минуле живе в нас самих, бо «культура є спадщина попередніх поколінь, оскільки вона втілилася в наших звичаях, навичках, знаннях та вмінні», воно оточує нас своїми матеріальними рештками і не лише такими, що переховуються по музеях, архівах тощо, ба й такими, що й зараз ми ними користуємося в нашому житті, напр. будівлі:

Історичні пам'ятки так монументальні, як і скупчені по музеях, архівах, є культурний фонд, є джерело, що з нього ми можемо повною рукою вичерпувати знання. Цей фонд тим цінніший, чим ширше й глибше він захоплює минуле життя суспільства. Певне багатство цього фонду є показчик височини культури, але не в меншій мірі таким показчиком повинно бути й вміння найдоцільніше його використати.

Отже, підходячи з такого погляду, ми повинні відзначити Чернігів, як один з найвидатніших об'єктів для історико-краєзнавчих екскурсій. Питому вагу Чернігова, як старого історичного осередка, в поетичних словах зазначає акад. М. С. Грушевський: «Серед темних лісів і зелених лук, помережана широкими смугами мочарів і повільних замулених річок, дримає нинішня Чернігівщина, здалека прислухаючись до гомону нового життя. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна-Чернігів, задумано мріє про колишне життя серед своїх старовинних церков, музеїв і архівів—облишений новішою динамікою українського життя. Життя пішло геть далеко на полудне, ближче до моря, до вуглю, до заліза—залишивши півночі ці старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища, остатки співацьких цехів, фольклорні скарби й діалектичні пережитки—багатючі наукові й національні клейноти,—

з собою понісши засоби нової економічної і соціалістичної активності й широкі перспективи нового будівництва¹⁾.

Позамузейні, музейні, архівні пам'ятки Чернігівсько-культурного фонду утворюють собою певний, цільний комплекс і просякають досить глибоко хронологічну товщу, починаючи від самого світанку в житті місцевого людства, з доби палеолітичної, і досягають сучасності, особливо яскраво висвітлюючи вузлові пункти розвитку суспільства нашої місцевості. Пам'ятки доби передісторичної—цілком природньо—скупчені в Чернігівському Державному Музеї. Що ж до доби історичної,

ЧЕРНІГ. ЗАМОК XVI СТ.

то їх можна розподілити на дві основних групи: 1) позамузейні, в більшості монументальні, 2) музейні та архівні. Позамузейні, монументальні пам'ятки переважно висвітлюють два яс-

¹⁾ Чернігів і Північне Лівобережжя, зб. істор. секції УАН, під редак. акад. М. Грушевського, 101 стор.

кравих періода і в житті України взагалі, і в житті м. Чернігова зокрема: перший—це доба нашого феодалізму, «великокнязівська», «домонгольська», другий—«геґманщина», часи після революції 1648 року. По пам'ятках старовини першого періоду відомий дослідник Сіверянської землі проф. Дм. Як. Самоквасов становить м. Чернігів на перше місце після Києва¹⁾. Але ж і другий період, період розвитку в Українській архітектурі т. з. «українського бароко» теж репрезентований найціннішими спорудженнями, в окремих випадках класичними для епохи Гетьманщини. Проминути Чернігівські пам'ятки для тих, хто хоче обізнатися з історією мистецтва, неможлива річ. От чому Упрнауки відзначило цю питому увагу історичного Чернігова, оголосивши державними заповідниками з пам'яток першої, з зазначених, доби: 1) Спасо-Преображенський собор, 2) Єлецьку Успенську церкву; та другої—3) Троїцько-Іллінський монастир. Можна сподіватися, що така охорона пам'яток старовини поширяться й на інші видатні пам'ятки Чернігова: Катерининську церкву, П'ятницьку та Іллінську з її старовинними печерами.

Місто Чернігів у найстаріші часи; питання про виникнення м. Чернігова.

Сучасний Чернігів—типове провінційальнн місто з населенням щось з 35,000, округовий центр порівнюючи невеликої території. Лежить він під 51° 29' півн. широти і 48° 59' сх. довготи, в центрі різних шляхів сполучення: стародавній водяний шлях, річка Десна, веде до м. Київа та до Новгород-Сіверська: брукований шлях веде теж до Київа та Гомеля; залізниці—через Ново-Білицю на північ—Ленінград та Москву; та ж лінія, в іншому напрямку, на південь через Ніжен на Київ, Полтаву, Харків, Овруцька лінія—в напрямку до захід. кордону. В цих шляхах вже чувається й тенденція і дальшого розвитку м. Чернігова.

Для приїзду екскурсантів до Чернігова найзручніший час—влітку, водяним шляхом, і саме з Києва. Як раз з цього боку найкраще одержати перше цільне, правдиве, більш-менш повне вражіння від загального вигляду м. Чернігова, уявити собі його обличчя. Перед глядачем відкривається широка панорама м. Чернігова: на фоні височенних мостів,—величнього залізничного, збудованого радянською владою в останні часи, та Київського,—напівдерев'яного, напівзалізобетонного, що з'єднує

¹⁾ Д. Я. Самоквасов. Значение Чернигова для русской археологии. Речь при открытии XIV Археол. с'езда. Труды XIV Археол. С'езда.

брукований шлях,—серед зелених куп дерев вирізуються чіткі своєрідні профілі будівель переважно старого Чернігова, бо як раз оце він щільно притулився до водяного шляху, що його породив, виховав та зробив міцним в ту стародавню епоху. На високому правому березі р. Десни в куті, що утворився тут допливом Десни р. Стрижнем, як раз «ядро» «старого Чернігова», місце першої оселі, можливо ще доісторичних часів.

Як і більшости міст, що їх виникнення ховається в темряві віків, заснування м. Чернігова й навіть походження самої назви Чернігів повиті фльором легенд. Із старих міркувань щодо назви найбільш цінне саме пов'язане з легендою про Чорну могилу, де, як гадали, поховано фундатора м. Чернігова князя Чорного. Певну цінність цій легенді надає і проф. В. О. Пархоменко в своїй статті «Князь Чорний»¹⁾.

Німецький учений К. Фріцлер²⁾ намагається пов'язати ім'я Чернігова зі вказівками арабських письменників на плім'я Каркайан, якому Фріцлер приписує тюркське походження, виводячи його з Кавказу й ставлячи в зв'язок з каракалпаками. Дехто натякає навіть на геродотовських «меланхленів».

Будь-що-будь це лише робочі гіпотези, і поки вони під собою ще не мають певних конкретних наукових даних. Ці зусилля вчених розкрити перші сторінки життя Чернігова лише вказують, що життя його почалося далеко раніш, аніж та дата, під якою літопис вперше згадує Чернігів. Про це життя може натякають і ті римські монети, що їх знайдено на території м. Чернігова³⁾.

На початку державного життя східніх слов'ян Чернігів уже є велике місто, політично-адміністративний та економічний центр великої території, що на ній розкинулися оселі могутнього племені сіверян. Цю територію в загальних рисах зазначає літопис: «инии седоша на Десне», и по Семи, и по Суле и нарекошася Севера»⁴⁾. Чернігів вперше згадує літопис під р. 907, коли описує військовий похід Олега, київського князя, на Греків, в якому брали участь і Сіверяни. Зазначивши перемогу Олега над Греками, літопис каже, що він „заповеда даяти воєм на 2.000 кораблий, по двенадцать гривне на ключ, и потом даяти уклады на Руские города: первое на Киев, та-же и на Чернегов, и на Переяслав . . . и на прочая города». Т. ч. Чер-

¹⁾ Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. УАН 1927 р. ст. 379.

²⁾ Das russische Reich — eine Grundung der Franken. Marburg, 1923.

³⁾ Знайдені: римський денарій Марка Аврелія, мідяна монета імп. Галієна та інші.

⁴⁾ Через брак у друкарні літер «ять» та «твердого знаку» доводиться першу замінювати літерою «е», другу—зовсім викидати; це стосується й до дальшого викладу.

ннів посідає перше місце після Києва. Гадають, що раніш політичним центром племені Сіверян був Сновейськ (нині Седнів): за це свідчить велика кількість курганів значних розмірів (князівських): розкопи виявили в них могильний інвентар більш стародавніх часів, аніж в курганах Чернігівських: «Чорній Могилі», «Гульбиці» та інших. Можна гадати, що цей центр пересунувся до Чернігова приблизно в IX ст. До цього спричинився той великий економічний переворот, що за ці часи помічається по всій Європі. Європа виходить із фази натурального господарства: поширюється обмін і внутрішній, і, особливо, зовнішній. На сході найактивніші в торгівлі були араби, євреї, греки, на заході—варяги. Вони ж і втягують слов'ян, а найбільше тих з них, що оселявали басейн Дніпра з його допливами, в торгівлю, користуючись прекрасними водяними шляхами, а особливо т. з. „великим шляхом із Варяг в Греки“. От тоді й набуває значіння для торговельних зносин і доплив Дніпра р. Десна, і висовується на території Сіверян на перше місце, як торговельний осередок, Чернігів.

Топографія м. Чернігова ¹⁾.

На перше місце серед інших городів «Сіверянської землі висунули Чернігів не лише сприятливі умови для торгівлі, а й місцевість зручна для захисту від ворогів: висока надлукова тераса, що панує над околицями, положення в куті, що утворює р. Стрижень²⁾ з крутим схилом тераси, яри в західній частині,—все це, при штучних спорудженнях для захисту, утворювало з Чернігова одну з міцніших фортець свого часу.

Значіння Чернігова, як видатного економічного, стратегічного та політичного центру, поступово зростало з розвитком товарообміну. Зростало і його населення: іде розклад родо-племінного ладу, і із громад відокремлюються, через розвиток продукційних сил, ремісники, купці, дружина, вільно наймані робітники, що втягуються в орбіту повного нових витворчих сил життя міста. Територія міста поширюється весь час і вимагає додаткових укріплень для захисту від ворогів, що їх приваблюють накопичені в місті багатства. Про ці будування укріплень ми зустрічаємо вказівки в літописах та в інших джерелах. Літопис, розповідаючи про діяльність Витовта литовського

¹⁾ Докладні вказівки щодо топографії Чернігова за часи великокнязівські подає П. І. Смолічев в статті: «Чернігів та його околиці за часів великокнязівських» в збірнику «Чернігів і північне лівобережжя».

²⁾ Р. Стрижень раніш протікала попід самісеньким «Валом», була судоплавною річкою: навіть у XVIII ст. широчинь Стрижня досягала 10 сажнів.

князя, між іншого, каже під роком 1350-м: «и сел Витовт в Вильне и начя созидати грады многие и зарубил Киев и Чернегов ¹⁾».

Литва дбає про підсилення цього важливого стратегічного пункту для боротьби проти татар та Москви. Литовське панування змінюється Московським,—і ми помічаємо таку-ж фортифікаційну енергію і з боку Москви: «того же лета (1531) повелением великого государя Василя Ивановича срублен бысть град **Чернигов** деревян»; 1667 року воєвода Іван Загряжський „обнес рвом городские укрепления, сделал в нем земляной погреб для пороха и потайной выход к речке Стрыжню“ ²⁾; нарешті Вас. Кашп. Дунін-Борковський, щось р. р. 1670—1680 споруджує нову фортецю, у південно-східному куті старої.

На початку XIX ст. генерал-губернатор О. Б. Куракін вводить нове розпланування Чернігова й дає розпорядження знищити вали, знищити більшість будинків у фортеці (що збудував Борковський). Далекий від кордонів, від нових торговельних шляхів, бідний природними багатствами, знесилений в безперервній боротьбі, Чернігів остаточно втратив свою стратегічну й економічну роллю, і перетворився в невеличке провінційальне місто.

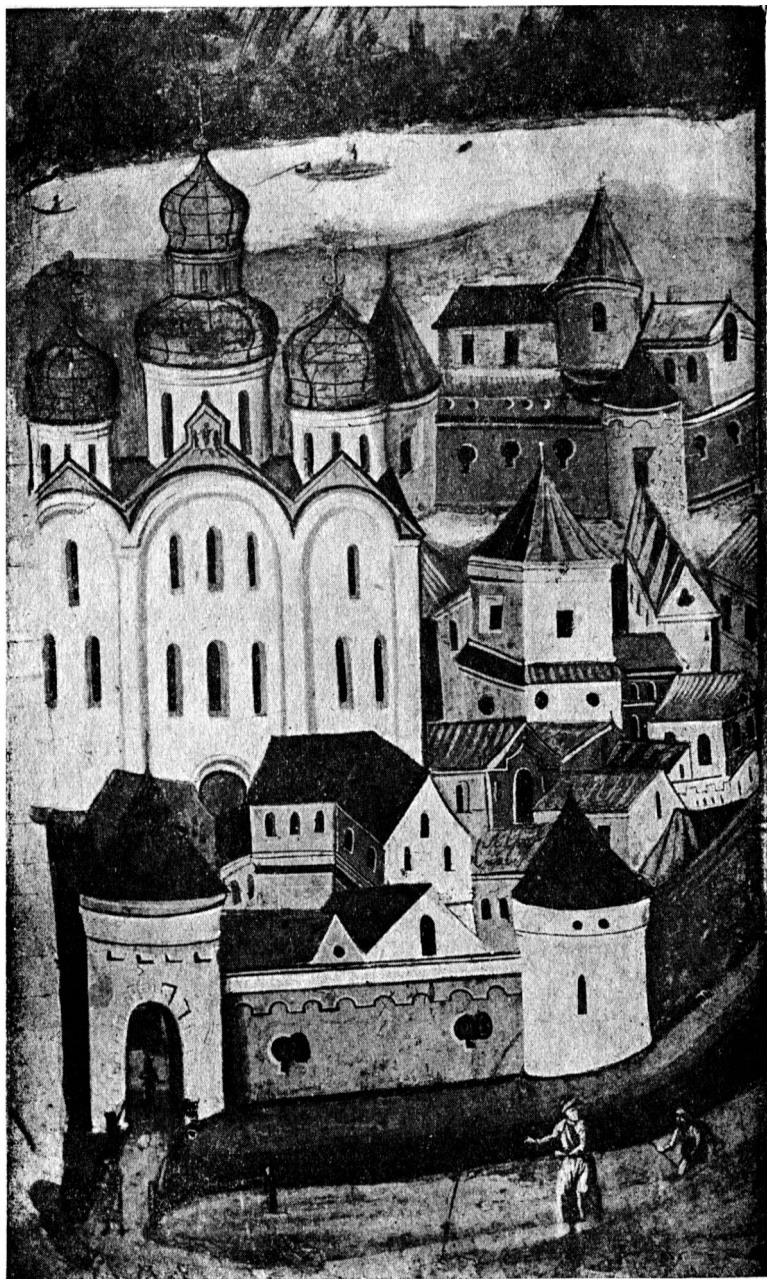
Через вище зазначені причини топографія м. Чернігова досить складна й викликає деякі суперечки між дослідниками. Орієнтуватися в стародавній топографії допомагають пляни Чернігова, що переховуються в Чернігів. Держ. Музеї: 1) т. з. „Куракінський“ (1803 р.), 2) плян Чернігова кінця XVIII ст. (копія Ф. Садовського 1909 р.), 3) плян архітекта Дитерихштейна кінця XVIII ст., 4) «План города Чернигова составлен в 1908 году» ³⁾.

Вже літопис визначає основні частини міста Чернігова, вживаючи різну термінологію: «днешній град», „детинец“, „град окольный“, „передгородье“, „первый город“, „острог“, але не завжди можна точно визначити, що слід розуміти під тим чи іншим терміном. Все-ж таки є змога хоч в основних рисах зазначити головні укріплення м. Чернігова, оскільки їх можна було спостерігати наприкінці XVIII ст.

¹⁾ П. С. Р. Л. т. XVII. Западно-русские летописи. СПб. 1907, ст. 105.

²⁾ Бантыш-Каменский. История Малой России, ст. 327. Марков. О достопамятностях Чернигова.

³⁾ Де-які з цих плянів і, крім того, «План бывшей крепости с находящимся в ней постройками в городе Чернигове» (власність В. А. Шугаєвського) подає В. А. Шугаєвський в статті: «Чернігів XVIII ст. Кілька подробиць його топографії. Науковий Збірник за рік 1927, під ред. М. Грушевського.

На передньому пляні світлинно-кріпостна стіна, з рогом, перед нею. Місток через рів веде до «Київських воріт» в башті і на Київську вулицю. Башти й стіна між ними—кам'яні; далі—стіна дерев'яна. Із стіни виглядають чавунні гармати. На задньому пляні—Спaso-Преображенський собор; праворуч від нього—чотирикутна башта, можливо старовинна дзвонична вежа. За нею—«Замок» (Цитадель). На обрії—р. Десна. Фотозн. І. Л. Вахгаузена з ікони Елецької божої матери (оригінал—в Черніг. Держ. Музеї).

Чернігівська фортеця XVII ст.

На місці сучасного „Валу“ був „замок“, або як інакше його звали, «цитадель», «малый верхний город»: межі його й нині визначаються досить глибоким сухим ровом. Укріплення внутрішнього города („днешнього града“), в їх пізнішому вигляді,— після перебудови в 1670—80-х роках В. К. Дунін-Борковським,— ішли, починаючи від сучасного „Валу“, в напрямку до пам'ятника В. І. Леніну і далі поверталися по лінії бульварів до будинку І. Н. О. (кол. реальна школа), а потім по берегу Стрижня—знову до „Валу“. Вал фортеці, що збудував В. К. Дунін-Борковський¹⁾, відлягав від старовинного валу, внутрішнього валу „Третяка“, на 70 сажнів.

Вал „передгородья“ (переднього городу) починався від східного боку укріплення внутрішнього города, ішов вподовж Стрижня до міської лазні на вул. Селяка (кол. Богуславська), потім повертав до кол. садиби Проніна (недалеко від будинку кол. Кооперативної школи), виходив на ріг Пролетарської (кол. Здвіженська) та Правдивости (кол. Святославська), а відсіля—в напрямку Десни до звозу на передмістя „Кавказ“.

Здається трохи пізніше, ніж інші укріплення великокнязівської доби, виникає „Третяк“ (третій город): цей вал продовжував укріплення переднього городу, починався на розі вул. Пролетарської та Правдивости, вподовж Пролетарської доходив до Тихої вулиці, цеб-то майже до садиби єлєцького заповідника, повертав на південь і далі йшов вподовж краю надлукової тераси і з'єднувався з валом „переднього города“. Залишки цього валу можна бачити біля Допру.

Ще пізніше виникає зовнішній город: вал його починався у садиби єлєцького монастиря, йшов у північному напрямку повз «Холодний яр», через „Землянки“, пересікав Київську вулицю, повернувши на схід через Ковалівку, переходив на «Застриження», пересікав Березки вподовж кол. Ростиславської і закінчувався в кол. садибі Чернігівського губернатора, де і зараз помітні рештки рову.

Уявлення про вигляд старовинної фортеці м. Чернігів дає малюнок на іконі єлєцької божої матери (дивись фот. 97 стр.). Цю ікону намалював без сумніву місцевий маляр XVII ст., можливо Геннадій Дубенський, що йому належить виображення Троїцько-Іллінської божої матери. На першому пляні ми бачимо південно-західню стіну фортеці, з двома гостроверхими круглими баштами, та з ровом перед нею; в одній з башт—„Київські“ ворота, до яких перекинуто через рів місток. Стіна між баштами цегляна, а далі—дерев'яна. На задньому пляні підноситься величчя

¹⁾ Будував фортецю з розпорядження Чернігів. полковника В. К. Дунін-Борковського—Седнівський сотник Мандрика.

будівля Спасо-Преображенського собору з **бароковими** банями, а між стіною та собором розкидані будівлі з червоними та зеленими дахами. Праворуч собору, на віддаленні—стіни й башти „замка“.

Ми не бачимо на малюнку собору правої башти, що її побудовано пізніше; на дерев'яному фронтоні середньої частини фасаду можна розібрати на іконі навіть виображення вознесіння. Перед фортецею виображено дві постаті,—козака та селянина, що прямують до фортеці з боку з'їзду до луку: цей з'їзд виображено на деяких пляхах, і рештки його й нині помітні у сквері, що біля Катерининської церкви.

Ця ікона переходується в Чернігів. Державному музеї.

Екскурсійний огляд м. Чернігова.

Позамузейні екскурсії.

Зручніше почати огляд м. Чернігова з того ядра, з якого він почав рости, з „внутрішнього міста“, де міститься цілий комплекс споруджень, що яскраво ілюструють минуле Чернігова, починаючи від найстаріших часів і кінчаючи вже сучасним моментом.

На сході площі Диктатури Пролетаріату велично підносяться найстаріші пам'ятки, домонгольської доби: Спас та Глібо-Борисовський собор. Спас є найцінніша пам'ятка архітектури великокнязівських часів, вона найменш постраждала від пізніших перебудов. Це пам'ятка першої половини XI ст. Побудовання Спаса пов'язане з виникненням могутнього Чернігівського князівства і є витвором першого Чернігівського князя з династії т. з. «рюриковичів», Мстислава Тмутараканського. Про утворення Чернігівського князівства поетично розповідає літопис під роком 1024: „Мстислав . . . . седе в Чернегове. Слышав же се Ярослав, посла за море по Варяги; и прииде(ему в пошощь Якун¹⁾ слепый, брат Фрияндов, иже имеше одежду златотканную; с ним же поиде Ярослав на Мстислава, брата своего. Мстислав же поиде противу ему к Лиственному²⁾ и с вечера исполчив своя воя, Северов в чело, а сам со дружиною по крилома: и бысть в ту ночь дождь страшен, и громы и молния; глаголаше бо в себе Мстислав: пойду противу Ярослава, и ненадеждно нападу на него нощию. Ярослав же тож мысляще, и тако нечаянно снийдошася, и сташа Северы противу Варя-

¹⁾ Гакон, король Швецький.

²⁾ Біля Листвена збереглися рештки фортеці великокнязівських часів.

том, и бишася крепко, и бысть сеча страшна, и не видеша друг друга биющася, разве егда молния блисташе, тогда и оружие являшася; и наступи Мстислав со всею силою на Варяг, яко не возмогоша прочее противу стати вои Ярославли. Ярослав же видя себе одоленна побеже; такожде и Якун, оставив тамо и свою луду златотканную, побеже во Варяги, а Ярослав ко Новгороду¹⁾. 1026 р. «смирився» Ярослав „со Мстиславом братом своим и разделиша себе землю Рускую по Днепр: и сяде Ярослав в Киеве, а Мстислав в Чернегове“. Так виникло Чернігівське велике князівство, що простяглося з півночі на південь від р. Оки аж до Передкавказзя, де була Сіверянська колонія Тмутаракань. 1031 року брати Ярослав и Мстислав Володимировичи спільними силами повоювали у Ляхів Червенські городи. Можна гадати, що якраз з останньою датою й пов'язаний початок будування Спаса. Під роком 1034 Іпатьєвський літопис, відмічаючи смерть фундатора Спаського собору, каже: „Мстислав изыде на ловы и разболеся и оумре и положиша и в церкви святого Спаса юже создал сам. бе бо въздано ея при нем възвише яко и на коне стоячи рукою досячи“²⁾. Коли й хто закінчив будувати Спаса, невідомо: скоріш за всього цю справу довів до кінця Святослав³⁾.

Спас це першорядної ваги архітектурний пам'ятник велико-князівської доби. Техніка, матеріал, плян, виключна художня вартість архітектурної композиції, оздоблення Спаса, — все каже за те, що його збудували видатні знавці будівельної справи, оздоблювали першорядні художні майстри, скоріш за всього греки. Спас—і український і, в той же час, візантійський пам'ятник архітектури. Плян та конструкція Спаса класично прості. В пляні Спас має вигляд витягнутого зі сходу на захід чотирикутника, з трьома півкрузжями—вівтарними апсидами зі сходу. Як виявили розкопи проф. М. О. Макаренка влітку 1923 року, з південного та північного боків були за велико-князівських часів прибудови з апсидами, порівнюючи невеликі, височиною до перших вікон, а по довжині не досягали бічних входів до церкви. Ці прибудови мали ритуально-похоронне призначення: можна гадати, що як раз тут поховано було фунда-

¹⁾ «П. С. Р. Л.» т. II Ипатьевская летопись. СПб 1843 года. Прибавление, стр. 265.

²⁾ «П. С. Р. Л. т. II. Ипатьевская летопись». СПб. 1908 года, стр. 138.

³⁾ До цієї думки приводить те, що Святослава Ярославича поховано «в церкви святого Спаса», не дивлячись, що він помер «Київським князем». (Прибавление к Ипатьевской летописи, стр. 274, під роком 6584 (1076): «Преставися Святослав Ярославич, декаврия 27, и положен бысть в церкви святого Спаса».

тора церкви Спаса Мстислава та інших князів, про поховання яких в «Спасі» згадує літопис. На південно-західньому розі, як раз біля башти, розкопи виявили підмурки невеликої церковки з трьома апсидами в стіні: це старовинна хрещальня. На північно-західному розі зберіглася, вже правда в перебудованому вигляді, башта зі сходом на хори. Башту з південного боку прибудовано пізніше—(1799 р.), пізніше прибудовані й тамбурини біля трьох входів до собору (1818 р.). Внутрішня частина собору двома парами пілонів та двома парами мармурових колон поділяється на три нефи, з яких є входи до нартекса (притвір). Пілони з'єднані піддужними арками, що підтримують величній циліндричної форми барабан вкритий півсферичним, теж витриманої форми, перекриттям. Мармурові колони теж з'єднані вдовж між собою та з пілонами арочками. Ця ж трьохарочна конструкція повторюється на другому поверсі, на бокових хорах (бокові хори знищено під час пожежі 1750 року).

Коробові покриття даху собору утворюють архітектурний хрест, з центру та кутів якого струнко підвищуються п'ять бань. Вражає виключна класична простість, гармонійна пропорційність частин та художня закінченість архітектурного цілого. Це ще більш підкреслюється надзвичайною скромністю архітектурних прикрас: простенькі карнизи з шиферу, висячі півокруглі півколонки на стовпах хорів, а зовні—такі ж півколонки між вікнами барабанів та півокруглі карнизика на горішній частині барабанів,—от і всі архітектурні прикраси, коли не рахувати мармурових колон і тих що зберіглися і тих, що їх знищила на хорах пожежа.

Матеріалом, що з нього збудований Спас, був «пісковик і, переважно чудесної якості, цегла та вапняний розчин з домішками товченої кераміки». Дослідник собору проф. І. В. Моргілевський відмічає цей будівельний матеріал, як першорядний («цегла випалювалась не менш як при 1000° С; тимчасовий опір на стискування її $106 \frac{\text{kg}}{\text{cm}^2}$ »). Оригінальна сама кладка мурів: прошарки вапняного розчину вдвічі грубіші, аніж цегла, цеб-то можна сказати, що собор збудований скоріш із цього розчину, а цегла лише надає йому форму¹⁾. Можна гадати, що за великокнязівських часів поверхня мурів не була вкрита тинком.

Дослідження собору 1923 р. виявило, що внутрішні стіни Спаса були вкриті розписсю. Прекрасним зразком цієї розписі є образ Теклі в північному нефі. Художник, що малював цю

¹⁾ Під час ремонту собору, після розкопів, проф. І. В. Моргілевський залишив деякі місця непокритими тинком, щоб можна було кожному відвідувачеві бачити кладку собору.

ікону, користувався надзвичайно „простим та дешевим матеріалом—червоною фарбою (червень або мобрик), чорною (сажою) та білилами—на ретельно виглаженому ґрунті“. Тим більше вражіння робить виключна художня майстерність, що помічається в кожній дрібниці цього образу.

Дослідник Спаса М. О. Макаренко розцінює автора цієї ікони, як „першорядного майстра минулого“. «Подивимось на обличчя», каже він: „Воно живе, свіже, без яких-би-то-не-було аскетичних рис. Твердий витриманий погляд вперед. Правильні риси загального характеру обличчя і його деталей виконані такою певною, такою сміливою рукою, яка могла належати тільки маестро. Далі—все обличчя характеризує двома, трьома дуже сміливими, рішучими плямами, які проложені віртуозно, одним рухом і рішучим ударом. До таких ударів... належить в нашій розписі бліки та рефлексии... Всі конструктивні частини обличчя спостережені. Почувається знання форми кістки; мускули підкреслені і виявлені, як потребує самий суворий анатом. Але, поруч із цим, в розписі мається така сила того декоративного елемента, в кращому значінні слова, який не завжди вдало з'єднується і гарними майстрами з реальними особливостями»¹⁾.

Цей першорядної ваги пам'ятник малярства великокнязівської доби зберігається в Чернігівському Держмузеї і є найціннішим експонатом серед його збірок.

Іконостас Собору-ампірного стилю, роботи кінця XVIII ст. (1798 р.): столярські та різьбярські роботи, по пляну архітекта Яснигіна, виконали мешканці м. Ніжена—Сава Волощенко та Стефан Бялопольський, а іконописні—мешканець м. Борзни Тимофій Мизко.

На північ від Спаса міститься друга пам'ятка великокнязівських часів—**Глібо-Борисовський собор**, що його збудував князь Чернігівський Давид Святославич в першій чверті XII ст. На великий жаль, цей собор пережив багато перебудовань і втратив свій первісний вигляд. Цілоком перебудована вівтарна частина, з середини барабан закритий від глядача стелею, прибудовано фронти та вхід до собору. З цих перебудов більш цікава остання: вона є зразком українського бароко—форми восьмикутньої башти, зі складними карнизами, з ушастими наличниками вікон. За часи польського панування це була церква Домініканського кляштора. Найціннішу пам'ятку в цьому соборі—срібні царські врата художньої роботи аугзбурзьких

¹⁾ Україна 1924 р., кн. 1—2. Микола Макаренко— „Найдавніша стінопись княжої України“, стор. 11.

майстрів з датою 1702 року і гербом гетьмана Івана Мазепи— знято й передано до збірок Чернігівського Держ. Музею ¹⁾.

На північ—захід від Глібо-Борисівського собору, виходячи почасти на бульвар, підноситься **соборна дзвониця**. Збудовано її в стилі «українського бароко», 1704 р. при арх. Чернігівському Івані Максимовичі: майстрами, на думку Ф. Ернста, були москвини. ²⁾ Під цією дзвоницею, в першому поверсі містився центр освіти на Чернігівщині в XVIII ст.— „латинські школи“, „Чернігівський колегіум“, або „Чернігівський Олимп“, як його пишно прозивали: його уфондовано в 1700 р. ³⁾.

Перед вищезазначеними соборами розгортуються у всю простір площа, де вже з'являються пам'ятки сучасної нам, революційної доби: братерське кладовище, трибуна, тріумфальні арки, а далі—на бульварах—пам'ятники—Леніну та Фрунзе.

Так своєрідно сполучаються тут нашарування різних історичних діб, розповідаючи про довгі часи, що промайнули над невеличким клаптиком земної поверхні: зруйнували одне, залишили існувати друге, замість зруйнованого утворили третє, зовсім нове, з зовсім відмінними рисами—і, як наслідок цієї динаміки, скомпонували той архітектурний комплексовий краєвид, що надає таку виразність, красномовність обличчю „старого Чернігова“.

Але півтораєта років тому вигляд цієї площі був зовсім інший. Приблизно там, де з'їзд на Київське шосе та вповдовж лінії бульвара підіймався вал і стіни фортеці з баштами, грізно з стін виглядали великі чавунні гармати, а сама площа була рясно усіяна будинками, що тулилися до вузеньких вулиць. Влітку, коли спека випалює на площі траву, і зараз ще можна помітити рештки підмурків цих будівель. І зараз ще під ґрунтом зберіглися порохові погребі фортеці, що тягнуться довгими мурованими ходами з нішами. Уявлення про ці стіни, башти, будівлі подає прекрасний малюнок на стародавній іконі Елецької божої матері (див. фот. стр. 97).

З площі, через сквер, де міститься пам'ятник Фрунзе, можна пройти до **Катеринінської церкви**. Катеринінська церква

---

¹⁾ У «внутрішньому городі» були ще дві церкви «великокнязівської доби»—Михайлівська (1173 р.) та Благовіщенська (1186 р.) але їх знищено у стародавні часи.

²⁾ Чернігів і північне лівобережжя. Ернст, „Мазепин будинок у Чернігові“, стор. 364.

³⁾ До дзвониці на початку другої половини XVIII ст. прибудовано трапезну церкву та кам'яні палати (1749—1765 рр.) .

збудована на початку XVIII ст. на кошти Лизогубів ¹⁾, і є зразком витриманої в українському стилі архітектури тих часів. Плян кам'яної української церкви виник як наслідування дерев'яним церквам, що робилися в один, два, три, п'ять зрубів. Плян Катерининської церкви має вигляд хреста зі зрізаними зовнішніми кутами; у внутрішніх кутах збудовано комори заввишки двох третин головних мурів. Бані складаються з восьмигранчастих барабанів, прорізаних по гранях вузькими високими заокругленими зверху вікнами, та грушастих, теж гранчастих, дахів (з перехватом на 1/3 височини); центральна баня двоповерхова. Центральний барабан—покладений на високі арки. Відсутність в середині храму колон, додаткових стінок, великі вікна,—все це надає приміщенню багато світла, простіру, повітря. Зовні храм має вигляд групи струнких гранчастих башт, хрестовидно з'єднаних. Архітектурні настінні окраси скромні й вміщені лише на зовнішніх стінах: це—пилястри, що окутують ребра гранів, широкий дрібно-розграфований карнизовий пас в горішній частині стін, під дахом, віконні наличники з легеньких трикутників та струнких округлих півколонок з прямокутними капітелями, що повторюють структуру основного карнизу, і такими ж базами, що спирається на підвіконні карнизи. Більш розкішно прикрашено входи ²⁾ до церкви: горішній виріз дверей трилопасний; обрамлення їх складається з двох пар колонок, на кожному боці, на взірць тих, що на наличниках вікон, та з розірваного трикутника над ними складної барочної композиції; центральну частину прикрашено великим трикутником з хвилястої лінії з вікном у середині, в горішній частині чітко вирізується вікно у вигляді хреста з перехрестями, а високо над ним—трикутник з повислими прямокутними колонками—карнизиками. Дзвониця та з'єднана з західною стіною Катерининської церкви широка галерея—церква—це будівлі вже пізніші, другої чверти XIX ст. (після 1837 року).

Від Катерининської церкви можна перейти на „Вал“—детинець старого Чернігова. Дорога до „Валу“ йде через сквер, на правому боці якого, по-над крутим схилом до з'їзду до па-

¹⁾ На тумбах старовинного іконостасу цієї церкви був вирізаний герб Лизогубів; царські врата цього іконостасу, прекрасний зразок місцевого різьбярства, можна бачити в Черн. Держ. музеї.—На одному евангелії є напис: «Надал до церкви мурованої катерининської черниговської раб Божий Іяков Ефимович Лизогуб, генеральний бунчужный, року 1715 апр. 14». Церкву, можна гадати, збудували Семен та Яків Лизогуби на кошти, що призначив для цієї мети батько їх Юхим, Чернігівський полковник.

²⁾ Їх зберіглося два: південний та північний; західний зіпсуто прибудовою.

роплавної пристані, в стальку розташовані, як справжня батарея, величні старовинні чавунні кріпосні гармати, на ляфетах вже пізнішого гатунку. Найбільші з них, без сумніву, залишились від часів існування тут фортеці, а менші, в тому числі й ті, що біля „Мазепинського дому“, можливо вживалися як полкові гармати.

Самий „Вал“ раніш звався „Замком“ (цитадель). Можна гадати, що укріплення тут існувало навіть в доісторичну добу, але ж пізніші часи, через стратегічну роль, що відігравав Чернігів підчас широкого розвитку товарообміну, майже зовсім змінили первісний вигляд цього місця. Постійні напади ворогів, облоги вимагали утворення такого захисного пункту, що став би за останню опору для війська: раніш для князівської дружини, потім для козаків, а підчас панування Москви для Московської військової залоги. Цю частину особливо ретельно укріплювали штучними спорудженнями: саму поверхню тут підвищено насипом; з боку площі, де містяться собори, вирито глибокий рів, (на схилі в бік Десни помітні рештки підмурків з дикаря зцементованого старовинним розчином). Коли збудовано цю цитадель, невідомо. Можна гадати, що цей „Замок“ уже існував підчас польського панування ¹⁾; в 1667 р. московський воевода Іван Загряжський обводить ровом укріплення, будує пороховий погреб, улаштовує таємний вихід до р. Стрижня (вихід ішов, здається, з рову). Ця маленька фортеця мала вигляд неправильного п'ятикутника з одними воротами в напрямку сучасного сквера. ²⁾ З „Валу“ відкривається прекрасний краєвид на р. Десну з задесенськими луками, на задесенську надлукову терасу з с. с. Онисовим, Підгорним, з „Татарською горкою“ відомою в археології. Під „Валом“, на лузі, раніш була Московська слобода, де жили московські салдати, що входили до складу залоги. Під „Третяком“ місцевість звалася „Подолом“.

Фортеця Чернігівська була міцним укріпленням. Як центр адміністративно-політичний, економічний і, особливо, стратегічний, Чернігів приваблював ворогів, і протягом свого довгого існування був і свідком і центром великих військових подій: ці події можуть яскраво ілюструвати майже всю воєнну історію

---

1) «В 1625 году Сигизмунд III учредил для обороны Черниговскаго замка из заслуженных людей сто человек конницы под названием рыцарства казацкой службы» (Бантыш-Каменский. История Малой России», стр. 128).

2) Уявлення про цитадель дає малюнок на старовинній іконі Елецької божої матері: там можна бачити стіни з круглими гостроверхими баштами, дахи гарнізонних будівель (див. штихований малюнок стр. 92).

України з великокнязівських часів і аж до ХІХ ст.; не раз було, що Чернігів спалювали, руйнували, багато населення знищували.

В одинадцятому та дванадцятому столітті в околицях та під мурами Чернігова частенько з'являються натовпи половців,— і за власною ініціативою і на запрошення князів,—щоб взяти жваву та корисну грабїжництвом участь в князівських сутичках.

В боротьбі між Олегом Святославичем та Володимиром Мономахом Чернігів є осередком цієї боротьби.

1078 року „Всеволод со сыном своим Володимиром Мономахом. . поидоша на Олга и Бориса ко Чернегову; Чернеговцы же не имуще тогда со собою князей, затворишася во граде и браняхуся крепко. Посем же Володимер Мономах взят первий град, идеже людей избиша, а град огнем сожгоша 1).

1094 року: „Прииде Олег Святославич Стародубський и Тмутараканський с Половцы на Володымера Мономаха к Чернегову, Володымер же затворися в городе, Олег же пожже все, еже бе около града, нетокмо храмины, но церкви и монастыре“ 2).

1152 року: „Юрий же 3), пришед ко Чернегову, облеже и всею силою достава, но не може его взяти“ 4).

1221 року: „приидоша Литва и воеваша около Чернегова“ 5).

1235 року: „собрася Володимер Рурикович с Кияны, и Данило Романович з Галичаны, и пройдоша на Чернегов на Михаила Всеволодовича Чермного ку Чернегову.. и не могоша града взяти, токмо посад взяша и пожгоша, и около Чернегова поплениша“ 6).

Найбільш постраждав Чернігів підчас навали татар у 1239 р.: „Иную рать посла (Батий. С. Б.) на Чернегов. . . Пришедше же послании оступиша град Чернегов в силе тяжце. Слышав же Мстислав Глебович внук Святослав Ольговича, нападение иноплеманных на град, прииде нань с вои своими. И лют'бе бой у Чернегова, оже и тараны нань ставиша и меташа нань каменiem полтора перестрела, а камень яко можаху чetyри мужи сильнии под'яти его. Но побежен бысть Мстислав и множество от вой его избиено бысть и град взяша и запалиша огнем“ 7).

---

1) П. С. Р. Л. т. 2 Ипатьевская летопись 1843, стр. 275.

2) Ibidem стр. 279.

3) Юрий Долгорукий.

4) Ibidem стр. 301.

5) Ibidem стр. 334.

6) Ibidem стр. 337.

7) Собр. л. VII, 144.

1493 року в околицях Чернігова лютує Менгли-Гирей з кримцями, а 1497 р. молдавани грабують його.

Року 1499 оточує Чернігів московське військо: „Иван Васильевич князь Московський, паки начато брань со Александром, князем Литовским зятем своим . . . и согласився со Миндыгирем царем татар Перекопских прелсти же себе Можайского и прочих князей. И тако снемшеся все пойдоша на Литву и взяша Брянск, Новгород-Северск, Стародуб, Чернегов и проч“ ¹⁾).

1535 року: «В лето 7043 . . . королев воевода Ондрей Немиров пришел к Чернигову з многими людми и с нарядом, да учал к городу приступати, ис пушек и с пищалей учали на город стреляти; воевода же великого князя: князь Федор Семенович Мезецкой, послал из города многих ночью на Литовские люди, и великого князя люди Литовских людей многих побили и пушки и пищали поймали; на утро Андрей Немиров с остаточным нарядом от города вскоре прочь пошли» ²⁾).

Француз Паерле розповідає про те, як захоплено було Чернігів так званим Дмитром підчас московської «смути». У серпні 1604 року до Чернігова підійшло польське військо з Дмитром та Сендомірським воеводою Юрієм Мнишком. Мешканці м. Чернігова, що незадоволені були московськими воеводами, піднялись проти них. Воеводи московські Татев та Шаховської скупчили свої військові сили в замку: у них було 300 стрільців та 20 гармат ³⁾). Проти замку пішли наряд та 2.000 козаків, замок захопили, а воевод видали полякам. Після цього, згідно з наказом Дмитра, Бучинський вводить польське військо в цитадель та місто. Дмитра зустріли, підчас в'їзду до Чернігова, урочисто, й чернігівці присягнули йому у вірності. В 1611 р. Горностай, регіментар польського війська, „фортелем“ захоплює Чернігів і спалює його. 1651 р., підчас Хмельниччини, Радзивіл намагається захопити Чернігів, але «литовских людей побили и на бою взяли две пушки огневые та три пушки полковиков» ⁴⁾ Всі вище наведені приклади з історії воєнних подій вказують, яку велику стратегічну роль відогравала Чернігівська фортеця протягом цілих століть.

Зі східнього боку «замка» дерев'яною лісноцею можна потрапити на залишки валу старовинної фортеці, з яких улаштовано доріжку. Тут, ліворуч від цієї доріжки, міститься т. з. „Мазепин будинок“. Ця будівля щось кінця XVII ст., одна з

¹⁾ П. С. Л. Р. т. II Ипатьевская летопись. СПб. 1843 . . . 354.

²⁾ П. С. Л. Р. т. VIII СПб. 1859, стр. 287.

³⁾ Цікава цифра: вказує на кількість кріпосних гармат.

⁴⁾ Летоп. самов. 17.

небагатьох надзвичайно цінних пам'яток цивільної архітектури цієї доби. Якраз про цей будинок згадує Шафонський: 1) — „дом бывшей полковой черниговской канцелярии, каменный, в котором губернский магистрат и черниговское уездное казначейство находится. Он строен полковником Черниговским Лизогубом и его был жилой дом“ 2).

Будівля звертає на себе увагу дуже виразною архітектурою зі своїма чотирма фасадами. Прямокутній в плані, з товстими стінами, він одноповерховий, але має ще сутерени, які теж можна вважати за поверх. Знаменна риса його те, що всі стіни його оздоблені до перівантаження архітектурними окрасами: трикутниками, ушастими наличниками вікон, кронштейнами, пілястрами, підвіконниками тощо.

Дослідники цього будинку Г. К. Лукомський, Ф. Ернст визнають стиль його за стиль т. з. «Наришкінського бароко», і гадають, що будували його московські майстри, які своєрідно поєднали барокову українську орнаментику з Московською 3).

Повз з'їзд до луки можна вийти на Пушкінський сквер. Тут міститься два **будинки ампірного стилю**: колишня хлоп'яча гімназія (тепер трудова школа ім. Шевченка) та колишня друкарня (тепер фабрика цукерок). Перший будинок датується 1804 роком: на початку XIX ст. тут почали будувати палац для генерал-губернатора, але ж, за пропозицією О. Б. Куракіна, малорос. генерал-губернатора, спростили плян будівлі й відкрили в ній першу в Чернігів. губ. хлоп'ячу гімназію 4). Другий будинок раніш був архірейським домом, і збудований він 1780 року Теофілом Ігнатовичем.

Всі зазначені вище будівлі містилися у старовинній фортеці. На північ—захід фортеці, недалеко від її мур, збереглася ще одна архітектурна пам'ятка домонгольської доби—**П'ятницька церква, XII**, або початку XIII ст. Цю церкву кілька разів перебудовували, а тому її зовнішній вигляд значно змі-

1) Аф. Шафонський. Черниговского наместничества топографическое описание. К. 1851, стр. 279.

2) Проф. Ф. Ернст в своїй статті: «Мазепин будинок у Чернігові» висловлює свій сумнів про те, що «Шафонський під полковою канцелярією» розуміє т. з. Мазепин будинок, але справа в тому, що під цитаделлю треба розуміти т. з. «замок», що закінчується ровом перед Мазепиним будинком і Мазепин будинок дійсно міститься на території великої фортеці.

Цьому питанню присвячено статтю П. К. Федоренко «Будинок Мазепи—будинок Лизогубів», що незабаром вийде друком.

3) Труды Черн. XIV Арх. С'езда, т. III, стр. 67 (протоколи).

Зазначена вище стаття Ф. Л. Ернста.

4) Первісний проєкт цього будинку переховується в Черн. Держ. Музеї.

нився. Її старовинну частину можна бачити в середині храму: плян цієї частини чотирикутній, з трьома апсидами; вражає височина колон, арок та барабана.

Цікаво оглянути в західній стіні хід на хори (зараз хори знищено): неотинковані стінки цього ходу дають змогу розглянути кладку стін—цегла з таврами майстрів типу Єлецької церкви. Фриз з навислих стовбиків з консолями на апсидах вказує на романський вплив в архітектурних деталях ¹⁾.

Із перебудов цієї церкви відомо реставрування Дуніна-Борковського у другій половині XVII ст., що надало будові характер барокового стилю. Можливо, що в перебудованому вигляді П'ятницька церква є твір архітекта німця Івана Баптисти. Північна та південна прибудови перебудовані у 1850 році, але в Черн. Держ. Музеї залишився прекрасний плян і малюнок фасаду церкви в XVIII ст.

Нині п'ятницька церква має вигляд сьомибанної церкви; бані розміщено так: в центрі високо підноситься струнка трьохъясова баня, три бані—на покриттях апсид (бокові закінчуються восьмигранчастими шпицями), дві бані—на південній та північній прибудові і одна баня-на дзвониці, що прибудована з західного боку. З західного боку корпусу церкви збудовано високого фронтона, що складається з 9 чотирикутніх високих колон з „навершієм“ з пірамід, а зі східного боку—фронтон з трьох колон, порівнюючи низьких; кожні три колонки архітектурно знизу пов'язані пілястрами, на яких спирається барочно зігнута лінія з волутами. Барабани круглі, а не гранчасті, зрізані грушасті куполи між барабанами теж округлі, виразно випнуті, з низьким перехватом. Треба ще додати, що вище і нижче старовинного, великокнязівської доби, півокруглого карнизу на центральному барабані є ще ліпні оздоблення з стилізованого рослинного орнаменту: нижній з них має вигляд хвилястої гірлянди, на яку підвішено серця. В них можна бачити вплив західно-європейської орнаментики. Пірамідки на фронтонах прикрашені дванадцятикутніми зірками, а шпиці—«сонцями правди», з вирізаними літерами патронеси церкви. Гармонійність частин, загальна шляхетна стрункість, мистецька вмільість пристосувати прибудовані частини до старовинної будівлі становлять церкву Параскеви-П'ятниці до лав першорядних пам'яток Українського мистецтва.

---

¹⁾ Г. К. Лукомский. О происхождении форм древне-русск. зодчества Чернигова. СПб 1912, стр. 24.

Г. Г. Павлуцкий—додаткові глави до «Истории искусства» К. Байэ, стр. 356.

За часи польського панування в цій будівлі містився костіол католицький (біля входу на хори зберіглися рештки написів польською мовою).

Раніш церква Параскеви входила до складу жіночого монастиря. За описом 1786 року він мав 8 сіл з п'ятью млинами, з винокурнею; на монастир працювало 850 селян; було у нього багато лісів, луків, землі.

На захід від Третьяка оточений мурами, на горі, що над Лісковицею, розкинувся монастир великокнязівської доби—**Єлецький** з головною Успенською церквою. Коли його збудовано, остаточно ще не з'ясовано: старі церковні традиції цього монастиря за фундатора визнають Святослава Ярославича й датують збудування церкви роком 1060 або 1069, але новіший дослідник проф. І. В. Моргілевський¹⁾ вважає її будовою XII ст. Дійсно, і плян, і техніка будування, і деякі деталі мають зовсім інші знаменні риси, що відрізняють цю пам'ятку великокнязівської доби від Спасо-Преображенського собору. Основні ділянки пляну типові для византийського стилю: поділення на три нефи, три віттарні півкруглі апсиди, нартекс. Особливість—відділення від нартексу з південної частини хрестильні, що має внутрішню апсиду, яка висувається у правий неф. Церква, як виявили досліді І. В. Моргілевського, була однобанна. Старовинний барабан церкви зберігся. Основа його не має такої правильної циркульної форми, як барабан Спаса: він трохи наближується до форми короткого овалу, як в церкві Борисоглібській (Чернігів), Кирилівській (Київ) та у Каневському соборі. Арочні паси на апсиді хрещальні та на фасаді церкви вказують на певні романські впливи. Кладка в цій церкві зовсім інша, аніж в Спасі, цегла іншого випалу, з таврами майстрів, що трохи нагадують П'ятницькі, порівнюючи тонкі прошарки цементового розчину. Зовсім інша тут і стінна розпис, що вражає яркістю фарб. На великий жаль, розчистка цієї розписі почалася лише; викрито над апсидою хрестильні частину «фрески» «три отроки в печі огненной», в південній частині нартексу—«Страшний суд», в хрещальні—виображення святих, в аркосолії, що в хрещальні,—розп'яття з «предстоящими», а в простінках вікон—розкішну кольорову орнаментуку.

Підчас панування Польщі Єлецький монастир належав уніятам. 1611 р. військо «регіментаря» польського Горностоя розруйнувало монастир. Відбудували церкву лише після революції 1648 року, у другій половині XVII ст. при архімандриті Іоанкії Голятовському на кошти Вас. Кашп. Дуніна-Борков-

¹⁾ Чернігів і північне лівобережжя. ДВУ 1928 р. Іполіт Моргілевський: Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові.

ського¹⁾. Церква перетворилася в чотирибанну. В церкві залишився старовинний, кінця XVII ст., барокового стилю іконостас, виготовлений теж на кошти В. К. Дуніна Борковського, про що згадується в його надгробкові. Ікони цього іконостасу в більшості перемальовані: зовсім непорушним залишився другий ярус, ікона трьох святих та ще деякі.

З південного боку до Успенської церкви прибудовано приділ Якова на кошти полковника Чернігів. Якова Лизогуба, «героя» Озівського походу. Церква — в українському стилі. Над місцем поховання Якова Лизогуба, в південну стінку, замуровано надгробок, присвячений небіжчику²⁾. До того ж кінця XVII в. слід однести і побудову дзвониці та келій, що містяться на схід від Успенської церкви.

Єлецький монастир був великим землевласником. 1672 року цар Олексій Михайлович „жалованою грамотою“ закріплює за Єлецьким монастирем величезні маєтки, до складу яких входить ціла низка сіл, млинів і т. д. Пізніше ці маєтки зростають: йому належали 13 сіл, 10 млинів, 14 риболовних озер, багато лісів, до 150 нив посівом на 1098 четвертей; з 56 сіножатів збирали до 2700 возів сіна; на землях монастирських жило селян до 2500. Особливо багато прибутків давали винокурня в с. Лемешівці та шинки: по монастирських шинках (у Горбові, Авдієвці та інш.) та з винокурні щороку продавали до 2000 відер «сивухи». Сюди ще треба зарахувати цегельню в Чернігові, сади, дуброви, ліси³⁾. Своїм складом монастир порівнюють був невеликим: наприкінці XVIII ст. в ньому було 22 ченців.

За часи великокнязівські Єлецький монастир був уже за межами зовнішнього валу фортеці, а зараз же за городом починався величезний некрополь м. Чернігова, паганське кладовище тих часів, коли Чернігів з невеликого городка Сіверянського племені перетворюється, через торговельні зв'язки, у видатний центр бурхливого політичного життя. Обшир цього некрополя був великий: в 70-х р. р. XIX ст. проф. Д. Я. Самоквасов між Черніговом, р. Стрижем та р. Білоусом налічував до 500 курганів. Крім того, зберіглися ще рештки старовинного кладовища в Березках, у застриженській частині Чернігова, та

---

¹⁾ В. К. Дуніна-Борковського поховано в нартексі Успенської церкви: там на стіні був портрет і надгробок майстерньо вишліхований на мідяній посребреній дощі. І портрет і надгробок переховуються в Чернігівському Державному Музеї.

²⁾ В Єлецькому монастирі поховані деякі ще й інші представники військової старшини: Леонтій Полуботок, полковник Черн. Лисенко, Абрамович, Григорій Дорошенко, П. Колчицький та інші.

³⁾ П. М. Добровольський. Єлецький монастир, стр. 135.

біля касарень, на правому березі Стрижня. Велика площа некрополя сама собою визначає й великі розміри м. Чернігова за добу «слов'янську», за добу до початку державного, історичного життя сіверян. Найближчий до Єлецького монастиря курган—«Чорна могила», що міститься в садибі 4-ої трудової школи. Про урочище „Чорну могилу“ згадує літопис, розповідаючи про боротьбу князів за Чернігів. З цим курганом, та курганом княжни Чорни (або Цорни), що був недалеко від нього, пов'язана старовинна поетична легенда, що намагається розв'язати питання про назву Чернігова та заснування його. Захоплений чарівною красою сіверянської княжни Чорни—розповідає легенда—древлянський князь надсилає сватів до її батька, князя Чорного. Але свати зазнали невдачу: кн. Чорний відмовився віддати дочку, бо між деревлянами та сіверянами весь час точилася боротьба. Древлянський князь намагається озброєною силою здійснити своє бажання: з численним військом він рушив до Чернігова. На зустріч йому виступив з Чернігова кн. Чорний. Підчас жорстокого бою, князь древлянський, не певний в своїй перемозі, таємно надсилає до терема кн. Чорного воїнів, щоб захопити Чорну (Цорну). Чорна (Цорна), не бажуючи віддатись насильникам—стратила собі життя, вискочивши з вікна терему. Князь Чорний повернувся з бою переможцем. Урочисто він поховав Чорну (Цорну), насипавши над небіжкою високу могилу. В. О. Пархоменко¹⁾ висловлює думку, що ця легенда відбиває дійсні історичні події, події колонізаційного наступу південно-східного племені сіверян,—які належали до тієї ж племінної хазарсько-слав'янської групи, що й поляни,—на Лівобережжя Дніпрянське, що його раніш оселявали деревляни. Кн. Чорний,—як і Ігор та Ольга,—„герой“ цієї доби. Д. Я. Самоквасов в семидесятих роках XIX ст. розкопав Чорну могилу (могила Чорни знищено раніш). Наслідком розкопів був численний могильний інвентар, що подає різноманітний матеріал для ознайомлення з виробництвом, побутом, прикладним мистецтвом, погребовим ритуалом та віруванням «слов'янської» доби: шлеми, кольчуги, бронзова статуетка божка, окуті срібними золоченими бляхами роги турів, мечі, шаблі, стремена, серпи, дужки від відер, пряжки і т. інш. Могила дається монетами, що знайдені в ній: дві золоті візантійські монети з виображенням візантійських імператорів з написом *Basilio et Constant. Aug.*, а на другому боці *Jis Xrs rex regnatum*, та половина монети, теж золотої, з написом *Roman. Aug.*

¹⁾ Ст. «Князь Чорний» в ювілейному збірнику на пошану акад. Д. І. Багалія,—Київ—1927, стор. 379—382.

Т. ч. курган можна віднести до початку другої половини X віку. Переховуються ці речі в Московському Історичному Музеї.

Інші кургани поблизу Чорної могили зникли під наступом будівничої діяльності, і лише за 1 верству від Єлецького заповідника, в затишному місці маєтку кол. Троїцького монастиря, між довгим яром, схилом високої тераси та самим монастирем, під сінню дуброви (недавно лише знищеної), на Болдиній горі заховалась найбільша група курганів. Чотири кургани в цій групі—князівського типу: „Гульбище“, „Безименний“ та два без назв. Значну частину курганів розкопав у 1872 р. Д. Я. Самоквасов. Найбільш багатий інвентар дав курган «Гульбище»; він схожий з інвентарем «Чорної могили»: залізний шлем, кольчуга, меч, удила, стремена, обручі та дужки відер, буси, гудзики, бляшки від пояса і т. інш.; саманідський диргем кінця IX віку. Це та ж доба—щось половини X віку. Коли взяти до уваги ще кладовище в Березках, то можна з'ясувати типові форми архітектури курганів та типа поховання небіжчиків. Майже всі кургани—півсферичної форми й оточені ровом, що в трьох місцях має пересип. За основною ознакою погребового ритуалу кургани можна поділити на три основних групи: 1) великі кургани („Гульбище“, „Чорна могила“, „Безименний“) з похованням в спосіб трупоспалення; 2) середніх розмірів (кладовище у Березках)—поховання в урнах (горшках) спалених кісток, 3) малі кургани (кладовище на Болдиній горі)—з похованням в спосіб трупопокладання. Більша частина збірок, що були наслідками розкопів Д. Я. Самоквасова, переховується в Московському Історичному Музеї, і лише порівнюючи невелика кількість (розкопи 1908 р., підчас Археологічного з'їзду) потрапили до Чернігівського Музею.

Далі за кладовищем на схилі Болдиної гори, на розі, що утворює глибокий яр, примостилася невеличка церковка великокнязівських часів, а поруч з нею—старовинні, теж тієї доби, т. з. **Антонієві печери**. Про ці печери, про монастир, що виник тут, є певна звістка в літопису.

Виникнення печер в деякій мірі пов'язано з революційним рухом у Києві 1068 р., а з другого боку—він є висловом характеристичної риси тої доби—аскетизму. Кияни, незадоволені своїм князем Ізяславом, підняли повстання й оголосили за князя Всеслава, колишнього полоцького князя, що його Ізяслав захопивши посадив в Києві до „порубу“. Ізяслав же втік „в Ляхи ко Казиміру королю: имяше бо за собою сестру Казимерову“. Але Всеславу довелося князувати всього 7 місяців. 1069 р. «по смерти Казимеровой Ізяслав приїде со Болеславом Смелым,

сыном его, королем Полским, ко Киеву на Всеслава»¹⁾). Всеслав потай втік, а Кияни Ізяслава «прияша за князя». І от під цим же 1069 р. літопис розповідає: „Ізяслав же гневашеся на преподобного Антония, некто бо его оклевета, яко любяше Всеслава и прияше ему; Антоний же умысли бежати. Извещен же быв о сем Святослав Чернеговский, посла ко святому Антонию со молением, да придет к нему в его державу; преподобний же Антоний абие²⁾ иде в Чернегов, и возлюбил тамо гору Болдыню, в ней же ископа себе пещеру и вселися в ню, и ест тамо и доселе манастир пресвятой Богородици»³⁾). Виникає питання, який манастир розуміти під богородичним. Філарет Гумілевський гадає, що розмова в літопису іде за Єлецький манастир, але не відкидає й того, що Антоній заснував і печерний манастир біля Іллінської церкви. Перша думка Філарета, на мій погляд, помилкова. Справа в тому, що раніш, до кінця XVIII ст., головна печерна церква була на честь „похвали богородици“⁴⁾, і тому пов'язання імени Антонія з Єлецьким манастирем слід визнати штучним. Ці старовинні печери, архітектурний пам'ятник другої половини XI ст., на великий жаль, не звернули на себе уваги дослідників, а вони все ж варт того. Печери не зберігли непорушно свого первісного вигляду: ходи в багатьох місцях пообвалювалися, і нинішні печери є, можна гадати, незначна частина старовинних печер; церкви печерні перебудовані; псують вражіння кахельні груби, збудовані наприкінці XIX ст.

В печерах збереглися до наших часів три підземних церкви. В пляновому відношенні вони в деякій мірі схожі; плян складається з трьох ділянок: 1) притвора, 2) самої церкви, 3) вівтаря; але в кожній церкві є свої знаменні риси. Перша невеличка церква присвячена фундатору печер Антонію. Тут цікавий притвір. Він має вигляд невеличкої ротонди; на стовпах, оздоблених простим карнизиком, виведені арки, на які спирається правильної півсферичної форми купол. Ця типова для XI ст. та початку XII ст. витриманість форми, на нашу думку, не є випадковою, що була б наслідком якоїсь перебудови пізнішої доби; це архітектурний пам'ятник дійсно велико-

1) Пол. Собр. Р. Л. СПб. 1843 р. т. II. Ипатьевская летопись стр. 271.

2) Походженням Антоній—сіверянин, з м. Любеча.

3) Пол. Собр. Рус. Лет. СПб. 1843 р. т. II. Ипатьевская летопись, стр. 272.

4) Сам Філарет згадує про антимінс 1680 р. з написом: „в храм в монастыри Ильинском похвалы Богоматери, в пещере преп. Антония Печерского в горе Болдине“. Церкву перейменували на честь Теодосія в 1795 р.

князівської доби. Друга церква—Теодосія Тотемського, (а до кінця XVIII ст. Похвали богородиці) зазнала перебудов. Притвір, як і в церкві Антонія, теж має вигляд ротонди, але значно більших розмірів: до 4,5 метрів в діаметрі і завишки—до 10 метрів. Стіни до купола виведені з цегли; ротонді надано вигляд типової для українського стилю восьмикутньої башти з нішами і багатоступінчастим карнизом; навіть сферичність куполу порушено введеними з цегли гранями (решту куполу залишено в такому вигляді, як його вирізано з глини). В самій церкві звертає увагу одна деталь—арочні прорізи на височині, що нагадують хори; у північну арокку виходить віконце, до якого йде один з ходів печери. Тут перебудови помітні на вівтарній стіні: обрамлення арки, де містяться царські врата, оздоблено рельєфним орнаментом, по боках арки додані півколонки, з характерними прорізами чотирикутніх капітелів. Колонки, рапорт орнаменту майже тотожні з тим, що є окрасою Троїцької церкви. Зазначена деталь розв'язує питання про те, коли реставровано печери: це друга половина XVII ст., і можна гадати, що печери реставрували ті ж майстри, що будували Троїцьку церкву.

З цієї церкви лісничка веде до ротонди, майже тотожної з притвором Антонієвської церкви. Далі йде довгий хід до третьої церкви—Миколи Святоші¹⁾. Ця церква має вигляд довгого прямокутника з звичайним поділом в плані на три ділянки.

Біля печер стоїть невеличка церква Іллінська, що була головною церквою старовинного монастиря. Будівництво цієї церкви традиції пов'язують з ім'ям Антонія та Чернігівського князя Святослава Ярославича і навіть зазначають дату 1069 р., але точних наукових даних для такого твердження ми не маємо. Все-ж-таки це пам'ятка „великокнязівських часів“. Це була невеличка однобанна церква типового візантійського стилю. Коли після Хмельниччини почалося захоплення реставруванням старовинних церков, реставровано й Іллінську церкву.

Реставрував її в 1649 р. Стефан Пободайло, старший сотник Чернігівського полку, а пізніше Чернігівський полковник, герой Гомеля, Бихова, Пропойська²⁾.

Перебудова значно змінила первісний вигляд церкви: з заходу прибудували бабінець зі зрізаними передніми кутами,

---

¹⁾ Микола Святоша—син Давида Святославича, фундатора Глібо-Борисівського Черн. собору. Микола Святоша став ченцем Київопечерської Лаври: за його кошти збудовано браму Лаврську і над нею церкву Троїці (XII ст.).

²⁾ Як ктитора його тут і поховано.

поставили три бані (над центральною частиною, апсидою і бабінцем) з вісьмигранастими барабанами (центральный, циліндричної форми—старовинний), оздобили вікна ушастими наличниками. Будували, безсумнівно, московські майстри, бо над вівтарними вікнами замість трикутників бачимо окраси характеристичні для московського бароко.

Іконостас церкви, стилю рококо, збудований архимандритом Іоилем в 1774 р.; ікони переписані. На північ від монастиря містилася славетня Іллінська друкарня, що заснував її у другий половині XVII ст. Лазар Баранович¹⁾.

Лазар же Баранович був ініціатором і перенесення монастиря на нове місце. Для нового будівництва Лазар Баранович обрав цілком відповідну для цієї мети площу поблизу Іллінської церкви, на тій же високій надлуковій терасі, що й Болдина гора, за яром. Оцим-то яром і можна піднятися на гору, до самих мурів, що оточують новий монастир, Троїцько-Іллінський. Вхід до монастиря (зараз заповідника)—через ворота простої барочної архітектури. Головна церква монастиря—Троїцька. Будівання її почалося 1679 р. і закінчилося 1695 р. Церква Троїцька так зовні, як і в середині вражає глядача своїм надзвичайно імпозантним виглядом. Плян її зовсім інший, аніж церкви типу Чернігівської Катеринінської. З Катеринінській церкви ми бачимо близьке наслідування церквам дерев'яним. Плян же Троїцької церкви більш відповідає тим широким можливостям, що відкриває муроване будівництво—грандіозний задум не міг вкластися в скромні форми так широко розповсюдженого дерев'яного українського бароко. Шляхи витворення нових форм будівництва почасті вказувала реставрація старовинних храмів „великокнязівської доби“: Єлеської Успенської церкви, П'ятницької, Іллінської. Там, як ми бачили, архітекти досить влучно сполучали старовинні візантійські форми з новими, барочними. Від цього залишався лише один крок до того, щоб і при будівнанні нових храмів ці форми вже пов'язати цілком навмисно, свідомо, утворивши з них одне логічно витримане художнє ціле. Треба до цього додати, що не малий вплив на українське мистецтво мало „італійське бароко-езуїтське“²⁾.

---

¹⁾ Із Черн. граверів—відомий Тарасевич Леонтій; штихуванню він учився у Аугсбурзі, у братів Киліанів. Вкликаний до Москви, він виготовлює там штихованого портрета царівни Софії. В 1720 р. Петро I викликає з Чернігова друкарів Іллінської друкарні, щоб закласти друкарню в Петербурзькій Невській Лаврі.

²⁾ Дмитро Антонович. Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага. 1923, стр. 122.

Отже синтезу цих форм в їх оригінальному сполученні, як новий, інший, більш удосконалений тип українського бароко, в його розвиненому вигляді, або „Мазепинського стилю“, ми і маємо в церкві Троїцькій Чернігівській. В пляні, в середині, стовпи-пілони з арками поділяють церкву на три кораблі з поперечним кораблем; над перехрещенням кораблів підноситься велика баня з циліндричним барабаном; у вівтарній частині відповідно трьом нефам, три округлих апсиди,—це наслідування традиції византійсько-романського стилю. Але є й нові знаменні риси, що вказують на певний вплив католицького заходу: нартекса нема; спереду висуюються дві вежі, з порталом між ними; зовнішні стіни оздоблені нішами з мушлевым заглибленням горішнього краю. Церква трьохбанна: центральна баня й дві на вежах; бані типові для барокового стилю. Архітектурні окраси не пишні: ушасті наличники вікон, трикутники загострені та лукасті, облямовування дверей півколонками, хрестовидне вікно на фасаді, барокові карнизи—зовні; простенькі карнизи, скромне облямовання з стилізовано-рослинним орнаментом над дугою арок хорів, витриманий шляхетний визерунок ліпленого орнаменту, що заповнює трикутник між дугою нижньої арки та карнизом під хорами,—в середині церкви. Такі характеристичні риси цього видатного пам'ятника Мазепинської доби. Будівничим такого величного, конструктивно-витриманого храму не могла бути людина просто середнього хисту, як архітект. І дійсно деякі дані вказують на західноєвропейських керівників цього будівництва. Ф. Л. Ернст¹⁾ висловлює думку, що „можливо проєкт цієї будови склав видатний кенігзберзький богослов і універсальний вчений, що студював архітектуру в Ієні, а інші науки—в Англії, Парижі й Італії—Адам Цернікау“. Безпосередню участь в будуванні брав відомий архітект Іван Баптіста, теж німець. В одному з своїх листів гетьман Самойлович згадує „майстра немецкої породи, на имя Івана Баптісту, котораго для поправы церкви пастырское до Чернегова з Литви затыгнуто“²⁾.

Із внутрішніх споруджень варт уваги іконостас, майстерний твір місцевих сницарів. Вражає глядача його грандіозність: він підноситься у височині в межі самого барабану, а широчінь його—широчінь храму. І в той же час—це єдине архітектурне викінчене ціле. Увесь іконостас мережаний: колони, що скла-

¹⁾ Чернігів і Північне Лівобережжя. Д. В. У. 1928 р. Ф. Ернст. „Мазепин будинок“ у Чернігові—стр. 361.

²⁾ Цей же Іван Баптіста будував церкву Мгарського монастиря біля Лубен, фундовану гетьманом Самойловичем. Запросити його порадив Самойловичу В. К. Дунін-Борковський. Можливо Ів. Баптіста перебудував П'ятицьку церкву на кошти Дуніна-Борковського.

даються з прозорого визерунку вітів та грон винограду, рямки, що облямовують ікони, царські врата, поле іконостасу,—все вкрито надзвичайно рясним, вибагливим, тонкої мистецької роботи рослинним золоченим орнаментом, так характеристичним своєю пишною ошатністю для доби барока кінця XVII та для XVIII ст. ст.

На південь від Троїцької церкви—міститься двобання трапезна Введенська церква, побудована 1677 р. В церкві—іконостас збудований коштом Мазепи, з його гербом. В орнаментатії вікон церкви помітно вплив московських майстрів.

Дзвониця Троїцького монастиря побудована пізніше; вперше її будівництво закінчили 1775 р., але після пожежі від блискавки довелося верх перероблювати, і цю працю закінчили в 1778 р. Майстер, що збудував її, невідомий. Ця величня будова, чотириповерхова з двома додатковими невеличкими ярусами, своєю архітектурною конструкцією відступає від звичайних норм барокового стилю: користуючись ознаками Д. Антоновича, її слід віднести до будівель стилю рококо ¹⁾, Дзвониця Троїцького монастиря належить до категорії тих відомих пам'яток цього стилю, як і дзвониця Лаври Київської та Козелецького собору. В поперечному розрізі база дзвониці дає контурну лінію вибагливого чотирикутника, навіть восьмикутника. Барокову форму мають контрфорси ребер першого поверху, що закінчуються знизу внутрішньою валютою, широкі паси ламаних багатоступінчастих пишних карнизів, делікатний визерунок рослинного ліпного орнаменту. Зовсім нове—прикраса групами колон трикутників між високими вікнами поверхів: на другому поверсі по 6 колон, на 3 та 4-му—по п'ять. Під дзвоницею—брама. Височина дзвониці 82 аршини.

Монастир оточено мурами з баштами. Ці мури старовинні, не пізніше половини XVIII ст.: вони згадуються в опису 1765 року.

Троїцько Іллінський монастир був великий землевласник: в підданстві йому було—на прикінці XVIII ст. 9.000 посполітих людей; пахатної землі було 384 чверті посіву, сіножати на 5.350 кіп, 23 городи, 16 озер, 26 дубров, 30 млинів, 4 гути 2 рудні, 2 папірні, 14 винокурень, 1 броварня, 3 сукновальні 2 солодових заводи, 3 тартаки ²⁾.

¹⁾ Г. К. Лукомський визначає цей стиль, як „стиль Растреллі“.

²⁾ Филарет. Истор.—стат. опис. Черниг. епархии. Кафедральные Черниг. монастыри, стр. 26.

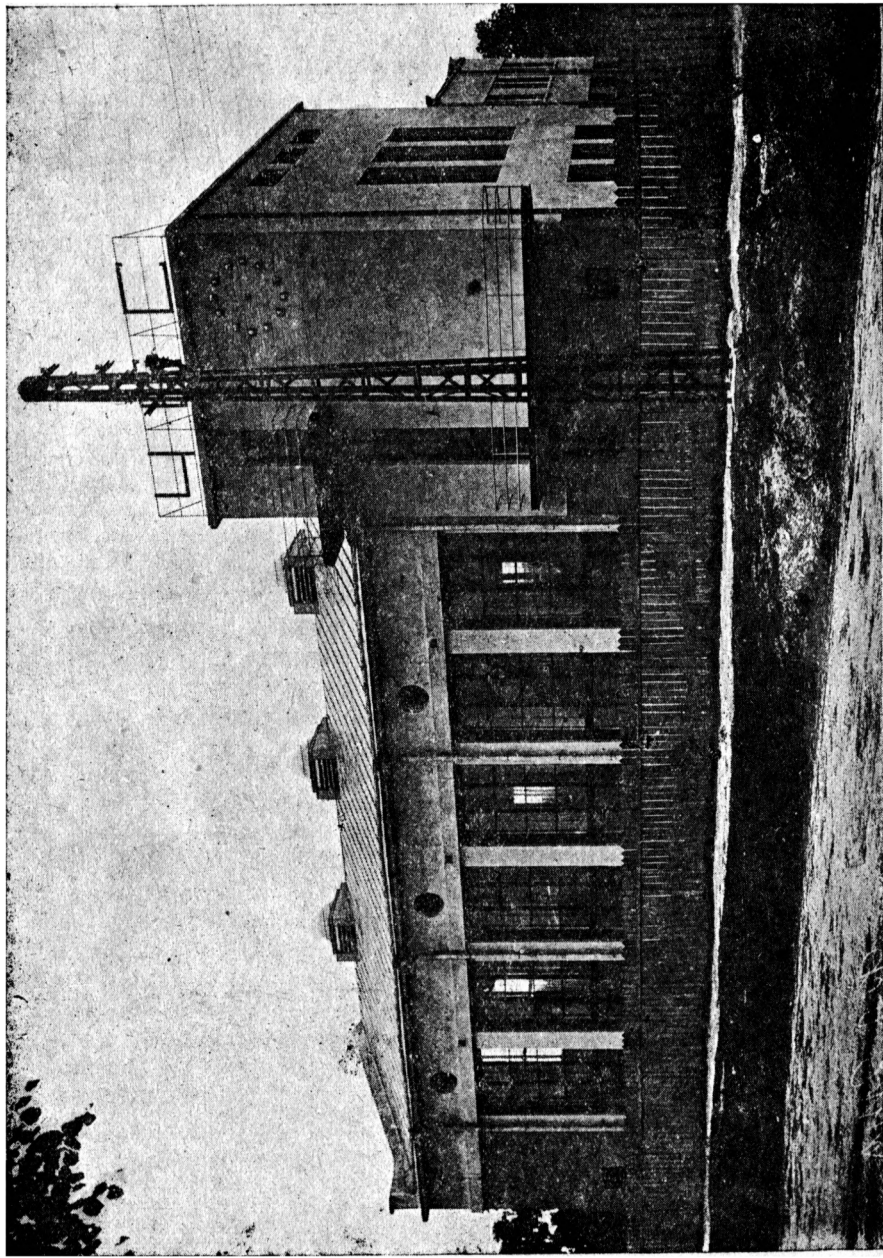
1786 р. Катерина II намічала в приміщенні Троїцько-Іллінського монастиря заснувати Чернігівський університет, але остаточно не здійснила цієї думки ¹⁾.

У схилі гори, за мурами монастиря, розташувалися так звані „Нові печери“, твір Троїцького ченця Олімпія, що в деякій мірі наслідують печерам Антонія. Будування їх закінчене вже в революційні часи, 1919 року, руками селян, що підпали під вплив Олімпія, який мав певний хист архітекта. Цікаво помічати вплив на архітектуру печер пануючих в Чернігові форм і візантійських і барокових. Центральне місце посідає підземна церква. В плані вона, як і церкви Антонієвських печер, складеться з трьох частин: притвора, нефа та вівтаря. Притвір має вигляд круглої ротонди, але купол бароковий, з перехватом; у стінках вирізані ніші. „Горне місце“, у вівтарі хвилястою лінією своїх контурів нагадує контрфорси Троїцької дзвониці. З вівтаря хід до „ризніці“ і далі до невеличкої ротонди з вирізаним з глини аналогом у центрі: купол цієї ротонди у вигляді „скуфейки“ є майже копією „скуфейок“ куполів склепінь в південній та північній частині нартексу Спасо-Преображенського собору. З вівтаря другий хід—коридор веде до «дзвониці»—трапезної, з вирізаною з глини неначе труною з хрестом у головах. Далі—крутий хід до низької ніші на—кштальт аркосолії. Оригінальна орнаментовка печер: в притворі—пояс-панель із глибоко вирізаних в глині звичайних та андріївських хрестів, а купол, як українська писанка, вкритий визерунком з зірок та хрестів. Вирізані хрести різної композиції панують і в інших місцях: у вівтарі, в трапезній, в аркосолії. Цікавий орнамент на правому боці ходу, що йде від вівтаря до «трапезної»; він складається з вирізаних трикутників з мальованим облямуванням: кожний трикутник має свій визерунок, що не повторюється. Малювали, як кажуть, селянки, а тому на цей орнамент слід дивитися, як на витвір народної творчості ²⁾.

З будинків пізньої доби, що пов'язані вже з розвитком промислового та фінансового капіталізму, можна звернути увагу на будинки: Державного банку, Окрвиконкому (кол. губ. земська управа), Державн. музею (кол. дворянський земельний та селянський поземельний банк), що в певній мірі виявляють мішанину стилів, та на лікарню ім. Воровського, біля нового базару, псевдо-українського стилю.

¹⁾ В указі Катерини II від 10 квітня 1786 р. з приводу реформи українських монастирів, є таке розпорядження: „Троицкий Ильинский монастырь обратитъ для помещения университета, в сем городе учрежденнаго“.

²⁾ Ці печери дослідив й описав Б. К. Пилипенко.

Нова електростанція в м. Чернігові (збудована 1929 р.). Фотоzn. І. Л. Ваклаузна.

Зовсім інший характер мають спорудження часів революції; їх небагато: нова електростанція, та пов'язані з нею трансформаційні будки. Нова доба вже має і свій новий стиль з властивими їй характеристичними рисами: основна, пануюча риса їх—конструктивізм.

Експерсії до Чернігівського Державного Музею та до Історичного Краєвого Архіву ¹⁾.

Ті багаті, конкретні своїм змістом знання, що дають змогу набути позамузейні експерсії, можна в великій мірі поповнити у відповідних галузях експерсіями до Чернігів. Державного Музею; більше того, в ньому є багатий матеріал як раз і в тій царині, що позамузейні експерсії не можуть висвітлити.

Чернігівський Державний музей міститься на Селянській вулиці № 3, в будинку колиш. дворянського земельного й селянського поземельного банків. Він є одно з найкращих досягнень революції. Раніш існувало де-кілька музеїв: 1) відомий музей Української старовини ім. В. В. Тарновського, 2) музей ученої архівної комісії, 3) „Чернігів. епарх. древнехранилище“—це до революції; підчас революції виникли: 1) музей ентографічний та 2) панського побуту й мистецтва. Всі ці музеї повднані в один в прекрасному приміщенні в 1925 році. Численні збірки цього музею подають багатий матеріал для різних експерсійних тем, а особливо для історично-краєзнавчих.

Експерсійне вивчення збірок музею краще почати з археологічного відділу. Передісторичну добу на Чернігівщині можна вивчити виключно на підставі музейного матеріалу.

Декілька слів про найстаріші часи перебування людини в межах Чернігівщини. Вперше людина примандрувала та оселилася на нашій території в польодовикову епоху, у другу її половину. Оселю первісної людини, палеолітичну стоянку, викрив і дослідив Ф. К. Вовк в м. Мізині, кол. Кролевецького повіту, на березі р. Десни. Людина оселилася тут на сприятливому для утворення степу льосовому ґрунті, полювала на степових звірів, що їх тут було безліч: на мамутів, носорожців,

¹⁾ Крім зазначених нижче відділів, у Черніг. держ. музеї видатне місце посідає відділ українських письменників з його виключно багатими кількістю та повнотою матеріалами (рукописи, портрети, малюнки то-що) щодо Шевченка, Коцюбинського, Куліша, Нечуя-Левицького та інш. Багато історичного матеріалу (срібло з гербами донаторів, ікони, речі сницярські, конвिसарські і т. і.) є у відділі антирелігійному. Крім того розпочалася організація відділів: 1) революції, 2) природи, 3) сільсько-господарського.

диких степових коней, північних оленей, первісних биків та інш. Мізинське селище обслідували, під керівництвом Ф. К. Вовка, П. Єфіменко, Л. Чикаленко та інші. Головна частина здобутого під час розкопів палеонтологічного матеріалу зберігається в Антропологічному кабінеті ім. Ф. Вовка при Укр. Акад. Наук, і лише частина потрапила до Черніг. музею. Збірка Мізинська доповнюється в музеї ще випадковими знахідками кісток зниклих тварин в різних місцях Чернігівщини; з них можна відзначити велетенських розмірів ікли мамутів, прекрасної збереженості череп носорожця, черепи первісного бика. Цікава знахідка трапилася у березні 1929 року в самому м. Чернігові. Під час ремонтних робіт в приміщенні краєвого історичного архіву (кол. буд. дворянського зібрання) під підлогою на глибині півтора метри викрито було цілий комплекс кісток мамута: частину щелепів з зубами, атлант, два передніх ребра, фрагменти лопаток, фрагменти крижів, частини кісток від ніг, від ступні. Обслідування показало, що кістки були в іншому місці, але ж не можна припустити, що далеко від місця розкопів. Більш правдоподібно, що їх сюди викинуто під час копання кріпосного рову в 1670 роках. Будь-яких решток культури не пощастило знайти.

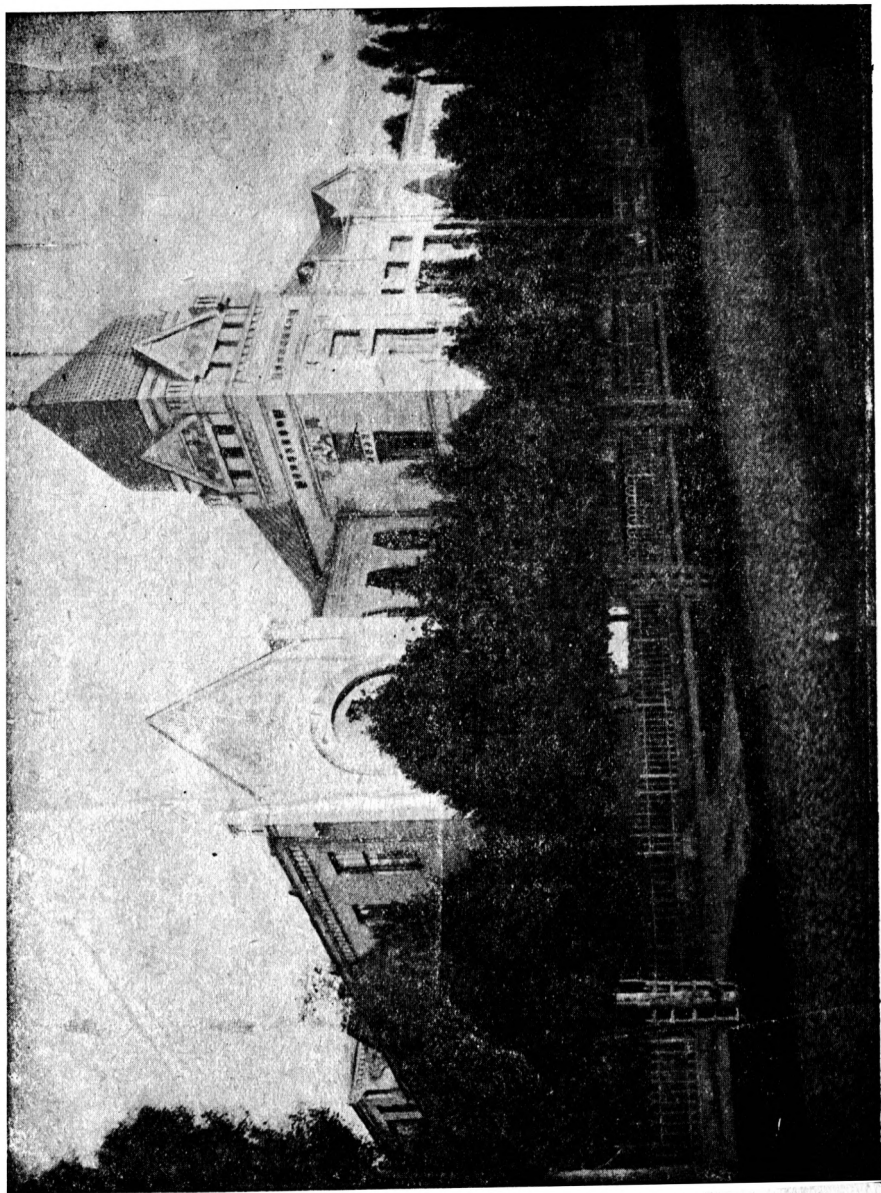
Можна відзначити випадкові знахідки кісток мамута й в інших місцях найближчих околиць м. Чернігова. Отже навіть на території самого Чернігова, за часів палеолітичної доби, існували мамути, і первісна людина полювала на них. Це свідчить за те, що Мізинська стоянка в межах Чернігівщини не може бути поодинокую, і перед науковими колами повстає питання за потребу дальших досліджень Мізинської станції, а також викриття нових оселищ первісної людини.

За добу неоліту територія Чернігівщини рясно була усіяна дюновими стаціями, що їх щороку виявляють наукові дослідження.

Навіть з т. з. «Валу» можна бачити місця оселищ неолітиків: «Татарську горку» біля с. Онисова, Підгорне, Кордиківку. Чернігівський держав. музей має серед своїх збірок уже досить численні культурні рештки цієї доби: сокири, зернотерки, мотики, вістря на стріли, а найбільш—фрагменти посуду. Останні дають уявлення за широкий розвиток ганчарства на нашій території, що є характеристичною рисою кустарової промисловости й наших часів. Треба додати, що найцінніша збірка неоліту з «Княжої гори» не пов'язана територіально з Чернігівщиною.

До доби енеоліту можна застосувати невеличку, але цікаву збірку фрагментів посуду „Трипільської культури“, що в

Чернігівський Державний Музей, Фотозн. І. П. Ваггаулена.

своєму розповсюдженні досягла меж Чернігівщини (Виповзов, Євмінка, кол. Остерського повіту). Вона датиме змогу керівникові екскурсії подати відомості за поширення т. з. Критсько-Микенської культури.

Період від енеоліту до „слов'янської“ доби репрезентовано в збірках музею лише поодинокими речами, більшість яких поназбирано по-за межами Чернігівщини: посуд з грецьких чорноморських колоній, монети, деякі речі скитського походження. Зі знайдених на Чернігівщині треба відзначити: скитські стрілочки, головку скитського бунчука, декілька речей «готського» типу, римські монети тощо. Взагалі цю добу, коли не рахувати доби палеолітичної найменш досліджено на території Чернігівщини й найменш її репрезентовано в збірках нашого музею.

Доба «слов'янська» репрезентована прекрасною збіркою, що є наслідком розкопів Завід. Археолог. відділу П. І. Смолічева на величезному Шестовицькому кладовищі. Великокнязівську добу характеризує збірка «Княжа гора», хоч вона й не пов'язана безпосередньо з територією Чернігівщини. Тут же міститься дещо з наслідків розкопів Д. Я. Самоквасова на Болдиній горі, в Березках. До вивчення архітектури й малярства цієї доби є рештки будівельного матеріяла, фотознімки розкопів та дослідів М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського на стінне виображення Текли з Спасо-Преображенського собору, скарб знайдений підчас розкопів і т. і. Це все дає змогу для вивчення доби феодалізму на Україні: техніки виробництва, економіки, побуту, мистецтва, ідеології.

Ширше репрезентована в збірках Чернігівського музею історія України за доби торговельного капіталізму, XVI—XVIII ст. Центральне місце посідає портретна збірка, що налічує в собі не мало оригіналів або старовинних копій: князів Острозьких, Богдана Хмельницького, А. Киселя, Мазепи, Скоропадського, Полуботків, Леонтія та Павла, Д. Апостола, К. Розумовського, М. Бороховича, Новицьких, Безбородька та інш. До цих портретів, що виконані олійними фарбами, треба додати ще збірку гравюр. Портрети дають змогу: з одного боку—ілюструвати майже весь хід історії, з другого—дати широке уявлення про українську станкову портретну живопись XVI—XVIII ст. Для характеристики виробництва Історичний відділ Чернігів. Державн. Музею подає численний і різноманітний матеріял. Ліярництво (людвисарство, конвісарство), ковальство, золотарство, ткацтво, гутництво, гаптарство можна вивчати досить ґрунтовно на підставі музейних збірок. Серед експонатів є досить виробів датованих. З людвисарських виробів можна вка-

зати на дзвін Павла Полуботка 1720 р., з його гербом, на гармати роботи Карпа Балашевича, відомого Глухівського майстра (гармата Милорадовича—1717 р., Чарниша—1713 р.), салютовку Румянцева—Задунайського, польську гармату 1631 р. та інш., на дзвін роботи того-ж Балашевича 1699 р. з гербом і портретом І. Мазепи; з ткацьких—пояси фабрик Яна та Леона Можарських, Пасхаліса, скатертини Скоропадського та Чарниша; з золотарських—групу речей, що належали В. К. Дуніну-Борковському, кружку роботи Ів. Равіча в Києві, що належала Мазепі, та інш.; з гутняних виробів—стакан Ів. Мазепи, штофи осаула Ямпольського Мих. Дорошенка і Кир. Розумовського; з деревляних виробів—корець Полуботка, торбан гетьмана Івана Мазепи.

Скарби монет, що їх знайдено на Чернігівщині, дають змогу ознайомитись з грошовим обігом на Україні в XVII—XVIII ст. Вивчати цехи допоможе збірка цехових книжок, печаток, „значків“ тощо. Військову справу характеризує численна збірка холодної й огнєпальної зброї, порошниць, клейнотів. На вищезначених збірках можна вивчати й прикладне мистецтво та побут. Культові речі малюють нам релігійну ідеологію.

Збірку речей XIX ст., через свій спеціальний добір сконструйовано за іншим принципом—це т. з. „відділ панського побуту й мистецтва“. В основу цієї збірки покладено обстановку будинку графа Милорадовича, а тому вона складається переважно з меблі, картин, порцеляни, килимів, різних біжон тощо. Розташування їх змальовує хатній побут поміщиків XIX ст.

Мистецтву присвячена окрема зала, де розміщені картини, порцеляна заводу Миклашевського, художня мебля. Порівнюючи невеличка збірка має в своєму складі речі відомих художників так чужоземних, як і російських та українських (Ван-дер-Нюланда, Роберна, Аргунова, Ге, Ріпина, Котарбінського, Рашевського, Васильківського, Козика).

В певній мірі репрезентовані й місцеві художники революційного часу.

Нарешті ще один заклад, що варт уваги з боку керівників екскурсій—це Краєвий Історичний Архів. Багатьом дослідникам історичного минулого відомі ті численні скарби старовинних й пізніших документів, що переходять у Чернігівських архівних сховищах і є ціннішим джерелом для наукового висвітлення нашого минулого. Демонструвати ці скарби, ознайомити екскурсантів з порядком їх зберігання та використання з науковою метою, виявити їх питому вагу для науки,—це має велике виховне значіння і для охорони таких пам'яток і як імпульс для прагнення до наукової праці.

Розподіл екскурсійних об'єктів по добах в їх хронологічній послідовності.

Матеріал, потрібний для використання з екскурсійною метою, в попередньому викладі подано в маршрутовому порядку, а тому й екскурсії за ним набувають характер інтегральний, де сполучаються елементи різних діб, хоч і щільно пов'язані самим історичним життям. Але це не виключає можливості, а іноді навіть і вимагає організації екскурсії за іншим принципом, з цілевим настановленням вивчення якої будь окремої доби. Я тут маю на увазі переважно шкільні місцеві екскурсії. Екскурсії такого типу повинні бути пов'язані з певними розділами шкільної програми, їх можна улаштовувати повільно, пляново, поглиблено вивчаючи відповідні екскурсійні об'єкти, вилучаючи їх, в разі потреби, з загального цілого, з зазначених вище комплексів.

При такому цільовому настановленні екскурсійні об'єкти можна розподілити в такій системі:

А. Передісторична доба	}	Археологічний відділ Чернігівського Державного Музею.
Палеоліт.		
Неоліт.		
Бронзовий вік.		

Б. Доба доклясового суспільства — розклад родо-племенного ладу (часи «до—великокнязівськї»).

І. Позамузейні пам'ятки: Некрополь в околиці Троїцького монастиря, Чорна могила, кладовище в Березках.

ІІ. Музейні пам'ятки: інвентар з курганів Шестовицького кладовища, з Болдиної гори, з Березок, з Чорної могили і т. інш.

В. Доба феодалізму („великокнязівські часи“).

І. Позамузейні пам'ятки: топографія Чернігова цієї доби, Спасо-Преображенський собор, Глібо Борисівський собор, Параскево-П'ятницька церква, Єлецька-Успенська церква, Іллінська церква, Антонієві печери.

ІІ. Музейні, в Археологічному відділі: збірка «Княжої гори», будівельний матеріал до—монгольських храмів, фрески, ілюстративний матеріал до дослідів цієї доби і т. інш.

Г. Доба торговельного капіталізму ХVІ—ХVІІІ ст.

І. Позамузейні пам'ятки:

1) Барокові перебудови в церквах великокнязівських: в Глібо-Борисівській соборі, трьохбанна надбудова Іллінської церкви, 4-х—банна Єлецької Успенської, 7-ми—банна—П'ятницької.

2) Оригінальні будови барокові „зрубного“ типу: Катеринінська церква, дзвониця кол. Єлецького монастиря, Якірська двобанна церква в Єлецькому монастирі.

3) Барокові будови „мазепинського типу“ (з впливом німецько-польським): Троїцька церква, перебудова Антонієвських печер.

4) Барокові будови з впливом, в архітектурних деталях, московських майстрів: Введенська церква в Троїцькому монастирі, дзвониця Глібо-Борисівського собора.

5) Цивільні будівлі: Будинок Мазепи, кам'яниця Константиновичів (на Ленін. вул.), Келії Єлецького та Троїцького монастирів, брама Троїцького монастиря, мури Троїцького та Єлецького монастирів.

II. Музейні пам'ятки історичного відділу: портрети, клейноти, малюнки, зброя; срібло, речі культового вжитку і т. д. Ці багаті збірки можна вивчати екскурсійним шляхом за темами: а) Боротьба Українського, польського й московсько-російського капіталів; б) техніка та система виробництва за добу торгового капіталу XVII—XVIII ст. в) торгівля XVII—XVIII ст. (товарообмін, грошовий обіг і т. ін.); е) Ідеологія та побут.

Д. Доба торговельного капіталізму—перша половина XIX ст.

I. Позамузейні пам'ятки: стиль ампір—кол. Друкарня, школа ім. Шевченка (кол. Гімназія), кол. Будинок Балабанова, кол. будинок Милорадовича; а також будинок Міської Ради, БУПР, будинок Історичного Краєвого Архіву (сер. XIX ст.).

II. Музейні пам'ятки: відділ панського побуту й мистецтва (мебля, картини, фарфор, біжу і т. д.).

Є. Доба промислового капіталізму та імперіалізму (через невелику кількість об'єктів не можна поділяти):

I. Відділ Революції в Черніг. Держ. Музеї.

II. Позамузейні пам'ятки: Будинок Окрвиконкому (кол. Губерніяльна Земська Управа), будинок Черн. Держ. Музею (кол. дворянський земельний і селянський поземельний банки), будинок Державного банку, Інститут ім. Воровського (в псевдоукраїнському стилі).

Ж. Період після Жовтневої революції: Братське кладовище, нова електростанція, новий вокзал; Історичний краєвий архів, Чернігівський Державний музей, як наукові заклади.

3 народницької пропаганди на Чернігівщині.

На весну 1875 року в наслідок пильної й успішної, треба сказати, роботи російської жандармерії й поліції за керівництвом спеціально для цього призначеного генерал-лейтенанта Сльозкина¹⁾ стан народницької пропаганди в Росії в роки 1873—1874 був виявлений досить повно й точно. Граф Пален, тодішній міністер юстиції, на підставі слідчих жандарських матеріалів склав спеціальну записку про успіхи революційної пропаганди й в травні 1875 р., видрукував і розіслав її по всіх Губерніяльних Жандарських Управліннях і окремим урядовим особам. Записку цю дістали революціонери й негайно ж видрукували її в Женеві²⁾.

Записка відзначала, що, почавши на початку 1874 року одночасно свою діяльність в «разных пунктах и сферах», революціонери зуміли на кінець 1874 року покрити більшу половину Росії сіткою революційних гуртків і агентів. Викрито пропаганду в 37 губернях. Це, сказати б, „осіла“ пропаганда, до якої вдалися народники після провалу „хождєния в народ“ («летючої» пропаганди й агітації). В записці гр. Палєна наводиться ціла низка міст і сільських селищ, в яких оселились народники. Тут вони або відкривали майстерні й працювали в них (кузня Н. Жебуньова в Одесі, бондарна майстерня Ланганса в Катериносл. губ. тощо), або працювали як бібліотекарі, вчителі, фельдшери, акушерки (Таганріг, Кам'яначчина, Чернігівщина, Поволжжя тощо) й вели водночас революційну пропаганду. Перелічуючи всі опорні пункти її, Палєн зазначає під № 21 Чернігівщину, саме: „а) кружок Жебунєвих и б) школы сельских учителей Сергея Жебунєва, Михаила Каца и Трезвинского“.

¹⁾ В звязку з виявленням майже по всій Росії одночасно різних революційних акцій, як відзначає Левашов—шеф жандармів в об'їзникові до нач. ГЖУ, «на фабриках, заводах и даже в селах и деревнях среди народа», а пропаганда по різних губернях походить від одних і тих же осіб, «но только распространивших свою деятельность по различным местностям», Олександр II призначив для переведення, розслідування «об означенном преступлении» нач. Московського ГЖУ ген.-лейтенанта Сльозкина. Прокурорські ж обов'язки він поклав на прокурора Саратовської Судової палати Жихарьова (перше слідство виникло в Саратові). Ім надавались для цього надзвичайні повноваження. (Чернігівський Крайарх. Реввідділ. Справа 1782).

²⁾ А. Тун. «История революционных движений в России», стор. 120. вид. 4.

Чернігівщина дала й на ній діяли такі відомі народники 70 р.р. як Стефанович, Лизогуб, Ковалик, Брешковська, Франжолі, Жебуньови Сергій і Володимир, дружина останнього Марія, Михайло Кац, Кибальчич тощо. З Чернігівщиною зв'язані Колодкевич і сестри Суботіни. Отже гурток Жебуньових і „школы сельских учителей“ це лише один з багатьох епізодів народницької роботи на Чернігівщині.

В справах Чернігівського архіву нам вдалося знайти 2 документи щодо цього епізоду. Це 1) заява Трудницького Г. С., члена гуртка Жебуньових, до Конотопського ісправника, в якому він виказує революційну роботу Жебуньових і їх спільників та підготовку їх до цього і 2) постанову про арешт Франжолі. В загальних рисах діяльність Франжолі й гуртка Жебуньових відома, зокрема лист Трудницького дещо використав Яворський,¹⁾ проте, документи ці, що являють себто певну вартість для вивчення народницького руху на Україні й особливо на Чернігівщині, досі повністю не опубліковані. Отже ми й подаємо їх повністю. Почнемо з листа зрадника Жебуньових Трудницького В рапорті до Чернігівського губернатора з 30 липня 1874 р.²⁾ Конотопський повітовий ісправник повідомляв, що вчитель сільської школи с. Кошар Конотопського повіту сповістив його, „что бывшие в конце прошедшего и в начале настоящего года учителя сельских школ Конотопского уезда в с. Великом Самборе Михаил Кац, в с. Дентовке Владимир Жебунев и жена его Мария и бывший у него помощником по преподаванию в сельской школе с. Кошар Сергей Жебунев, принадлежат к числу революционеров, агитирующих в разных местах России с целью произвести бунт и ниспровергнуть настоящий порядок в России“, що з цією метою вони «тайно и совершенно незаметным образом» впливали по цих селах на окремих осіб розмовами й читанням проклямацій. Де-яких селян вони зуміли «напитать» революційними ідеями, а інших «обратить» у справжніх революціонерів. Подаючи записку про своє знайомство з Жебуньовими й їх товаришами, Трудницький «пояснил», що революціонерів, які діють однаково з Жебуньовими, дуже багато, вони розсіяні по всій Росії й, використавши помилки своїх попередників, ведуть свою роботу дуже «хитро» й уникають усякого листування. Трудницький пообіцяв допомогти урядові викрити всіх цих революціонерів. Наприкінці рапорту ісправник зазначив, що Кац, Жебуньови й сам Тру-

¹⁾ «Процесс 193» Изд. В. Л. Саблина.

Яворський „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“. І, стр. 370—377; ІІ в 1 стор. 73.

²⁾ Чернігівський крайарх—справа 1782.

дницький запрошені на посаду народніх учителів з Києва священниками с. Кошар Захарієм Киселевичем і с. Дептовки Василем Стефановичем за рекомендацією сина останнього Якова Стефановича, що вчився в Києві в гімназії, потім в університеті, а тепер, зі слів Трудницького, він агітує в Харкові. Ні Каца, ні Жебуньова в Конотопському повіті тепер немає.

Оригінал записки Трудницького надіслано до прокурора Харківської судової палати, а до Чернігівського губернатора надіслана копія.

«Записка» Трудницького.

«Осенью 1872 года я отправился за границу, причиною моей поездки была любовь к женщине, которая отправилась в Цюрихский университет. Приехав в Цюрих и поступив в университет, я попал в среду русских, среду, которую можно назвать по справедливости рассадником русских революционеров. В этой среде шли нескончаемые споры, касающиеся главным образом их личного самоуправления. Среди их резко выдавался кружок людей, не принимающий никакого участия ни в сходках, ни в собраниях, ни вообще в каких бы то ни было прениях и затеях русских революционеров и эмигрантов. Мне пришлось сойтись с этим кружком. В этом кружке старались более или менее научно выяснить, что такое общее благо и насколько его осуществление имеет оснований в науке. Время проходило в чтении философских статей и в выяснении многих частных теорий разных европейских мыслителей. Конечно, удаление от общества, разработка больше теоретических вопросов не могли не возбудить некоторого антагонизма среди Цюрихского общества, занятого преимущественно практическими вопросами дня. Но когда кружок философов стал открыто порицать неосмысленную революционную горячку, то нас стали называть сумасшедшими, орденом Сен-Жебунистов и так далее.

Но необходимо было перейти к подысканию практического осуществления своего нравственного идеала. Разбирая экономическое положение России и сравнивая его с экономическим положением Западно-европейских государств, кружок нашел, что Россия, как страна преимущественно земледельческая, страна, в которой почти все крестьяне наделены землей, Россия в своем внутреннем развитии должна идти не по тому пути, по которому шли Западно-европейские государства, так что народение в западных государствах буржуазии, образование пролетариата и стремление этого пролетариата и буржуазии достичь того, чтобы сказать „L'etat c'est moi“, в России можно заменить развитием интенсивности тех уча-

стков, которыми владеют крестьяне, чтобы выставить сильный оплот против едва нарождающейся у нас буржуазии. Практическим последствием такого взгляда на вещи было изучение улучшенного хозяйства для поднятия культуры в России. В этом я с ними совершенно сошелся и мы принялись немедленно за изучение практического земледелия. Кружок в это время состоял из трех братьев Жебуновых, Николая, Владимира и Сергея, их двоюродного брата Леонида Жебунова, Кветковского, Зинаиды Жебуновой (жены старшего брата Николая Жебунова), Веры Жерлицыной, Марии Блиновой (теперь жена Владимира Жебунова), Ани Розенштейн (теперь жены Петра Макаревича), Георгия Кобиева и меня. В феврале 1873 года мы расстались. Старший—Николай Жебунев, его жена Зинаида Жебунова, Мария Блинова и я отправились во Францию для изучения фермерского хозяйства, Петр Макаревич и Аня Розенштейн отправились в Россию для того, чтобы нанять небольшой клочок земли и учиться хозяйству. Леонид Жебунев и Кветковский отправились в С. Петербург продолжать свои занятия в Технологическом Институте для того, чтобы изучить техническое производство, необходимое в рациональном хозяйстве. Владимир Жебунев, Сергей Жебунев и Георгий Кобиев остались пока в Цюрихе. Через два месяца Владимир Жебунев и Георгий Кобиев приехали во Францию и начали заниматься на ферме. В июне 1873 года я отправился в Россию, чтобы устроить свои дела по имению.

В продолжении целого лета я им все высылал деньги на изучение ирригации полей, таким образом я им выслал тысяч до двух. В сентябре месяце, того же года, приезжал в Россию Николай Жебунев и настаивал на продаже моего имения. В сентябре я продал имение и мы отправились в Великобританию, чтобы купить земли, скота, орудий для ведения интенсивного хозяйства. В продолжении месяца мы не успели еще найти земли и Николай Жебунев уехал за женою и ребенком за границу, взявши с собою деньги, я же остался прискивать землю для покупки.

В ноябре месяце 1873 года приезжают Сергей Жебунев и Георгий Кобиев и сообщают мне, что они все радикально переменились, что всякое изучение хозяйства есть идеальничанье, что необходима только революция, революция, революция. Таким образом погибло мое состояние (Це, очевидно, й причина доносу. М. К.) Тогда я, зная, что правительство людей преступных строго наказывает, а вполне преданных ему награждает, решил открыть все правительству. Передо мной было два пути: 1) сейчас все открыть правительству, но тогда я мало знал и

каждый мой шаг был им известен, 2) или же узнать побольше и потом постепенно, но ловко отдаляться (говорю понемногу, потому что необходимо было оставить к ним путь открытым для дальнейшего раскрытия дела), отдаляться и потом открыть все правительству. Я пошел по второму пути. Теперь изложу их данные, на основании которых они стали революционерами. Исходя из того, что самой лучшей школой для народа бывают те исторические потрясения, которые заставляют каждого хотя временно жить вполне общественной жизнью, что для дальнейшего политического развития народа необходимо ему оставить исторические революционные традиции (как например во Франции), кружок Сен-Жебунистов пришел к тому, что для России теперь необходима революция, но как сделать? Они пришли к тому: 1) группами рассеяться по всей России, 2) чтобы организация была вполне федеральная, 3) войти в сношение с другими кружками революционеров для передачи книг и вообще поддержки, 4) не составлять никакого общества (подобно нечаевцам), не писать уставов, правил, программ и так далее, 5) не вести между собою переписки о революционном деле, 6) не действовать на массу, 7) если кто будет народным учителем, не действовать в школе и вообще публично где бы то ни было на массу и быть по наружности вполне благонамеренным в отношении религии, обрядов, приличия, ничем не нарушать status quo, 8) действовать путем заговоров с единичными личностями, находить в селах людей протестующих, обращать их в революционеров, стараясь при этом не навязывать своего идеала и убеждения, а усиливать и развивать те отрицательные стороны, которые есть в данном субъекте, 9) знакомить и соединять таких личностей между собою для того, чтобы в случае восстания поднимать много сед, 10) в городах действовать на артели и пропагандировать им восстание.

Одна группа поселилась в Конотопском уезде: Владимир Жебунев в с. Дептовке и его жена Мария там же, Михаил Кац в Великом Самборе, а Сергей Жебунев в с. Кошарах. В селе Кошарах Сергей Жебунев успел обратить вполне в революционера 17 лет Александра Стрельца и отчасти Леня, в селе Дептовке Владимир и Мария Жебуны с многими толковали, но вполне почти никого не обратили. В Великом Самборе Михаил Кац обратил 6 человек; Владимир и Мария Жебуны теперь в г. Харькове, Сергей Жебунев в г. Одессе, Михаил Кац в г. Харькове, Николай Жебунев и Зинаида Жебуны в г. Одессе, Петр и Аня Макаревич в Одессе, Завацкая в Воронежской губернии, Леонтьева в Харькове, Стефанович имеет свою группу в г. Харькове теперь. Яков Стефанович перед Светлым Воскресе-

нем и после его приезжал в с. Дептовку доставать для образца паспортов для делания фальшивых. В Москве, я слышал, добыть легко. Судзиловский и Судзиловская в г. Киеве. Две Каминер в Киеве. Фроленко и Сакни в Москве. Паничини в г. Киеве. Георгий Кобиев в Одессе. Элина с женою в Киеве. Сажника в Киеве.

В селе Дептовке Владимир Жебунев и Мария Жебунева отчасти обратили Акима Мотлу и Шепелюка и еще двух-трех личностей, фамилии которых я не знаю, шести самбурцев фамилии можно узнать у Александра Стрельца, некоторые фамилии и подробности я не могу еще вспомнить, но если вспомню, то сообщу. (Яка підла старанність! М. К.). Георгий Степанович Трудницкий, дворянин Новомосковского уезда, Екатеринославской губернии. Жительство имею в селе Кошарах Конотопского уезда 1874 г. 29 июля.

К этому добавляю, что Михаил Кац читал прокламацию о мученике Николае или как должно жить по закону правды и природы Харитону Панибратцу, при этом был Великосамборский фельдшер. Ему же, фельдшеру, Михаил Кац читал журнал «Вперед», прокламацию о мученике Николае, прокламацию, начинающуюся «что то братцы», о Стеньке Разине, заграничные издания, переделанные из Эркмана Шатриана, письма французского крестьянина к русскому о революции. Владимир Жебунев, Сергей Жебунев, Мария Жебунева и Михаил Кац действовали согласно вышенаписанной программы, то-есть не действовали публично, ничего не говорили в школах, ничем публично не пред'являли своих убеждений. Николай Жебунев, Сергей и Владимир Жебуневы сыновья дворянина Александра Жебунева, помещика Екатеринославской губернии, Александровского уезда. Петр Макаревич под надзором полиции в Одессе. Яков Стефанович сын священника Василия Стефановича в с. Дептовка Конотопского уезда. Леонид Жебунев—сын дворянина Николая Жебунева, помещика Екатеринославской губернии, Александровского уезда. Георгий Кобиев сын генерала, служащего на Кавказе. Завацкая—дочь помещика Воронежской губернии Валуйского уезда. Надежда Леонтьева—дочь помещика Курской губернии, остальных звания и места происхождения не знаю. Дворянин Григорий Степанович Трудницкий. ¹⁾.

С подлинным верно исправник *Лащенко*.

Тепер щодо другого документа. 17 серпня 1874 року Борзенський повітовий исправник рапортом до Чернігівського гу-

¹⁾ Копія цієї заяви Трудницкого подається без змін і пропусків, Змінена лише ортографія.

бернатора ¹⁾ сповістив, що 16/VIII о 8-ій годині вечора до Борзенського тюремного замку посаджено вчителя Фастовецької, Борзенського повіту. сільської школи, австрійського підданця Андрія Опанасовича Франжолі, що обвинувачується в протиурядовій пропаганді серед «народу». Ісправник повідомляв далі, що помічник Нач. ЧГЖУ Бухарцев дав розпорядження відправити Франжолі до Конотопського замку й тому пів до десятої вечора він виправив Франжолі до Конотопу. Разом з рапортом ісправник надіслав до губернатора копію постанови Бухарцева щодо арешту Франжолі, одночасно повідомивши про це Сльозкіна й Жихарьова ²⁾. Цю постанову ми тут і подаємо.

„1874 года августа 15 дня. Помощник Черниговского Губернского жандармского управления в Нежинском уезде капитан Бухарцев, рассмотрев обнаруженные настоящим дознанием обстоятельства и находя: 1-е что сельский учитель Андрей Франжолі, как видно из предписания Черниговского губернского жандармского управления, обвиняется в том: а) что 6 декабря месяца 1873 года присутствовал на совещании, бывшем между Жебуневым, Стефановичем, Трудницким и другими по предмету распространения в народе противуправительственной пропаганды; б) что в мае месяце сего года он ездил в с. Кошары для совещания по этому же предмету с Сергеем Жебуневым и, наконец, в том, что, находясь в с. Фастовцах, он пытался пропагандировать революционные идеи между крестьянами этого села, 2-е) что справедливость этого обвинения подтверждается как показаниями самого Франжолі, из коих видно, что в указанное выше время он действительно был в г. Киеве и в с. Кошарах, при чем он не представляет никакого удовлетворительного объяснения о цели этих поездок, так и найденным у него письмам, которые носят таинственный характер и этим указывают на то, что Г. Франжолі занят какою-то деятельностью, требующею сохранения тайны и особенно от судебных властей, одно упоминание о которых уже возбуждает у него опасение; 3) что Франжолі отказался дать объяснения по своим письмам, что указывает на его желание скрыть преступление и на необходимость принять меры, которые воспрепятствовали бы таковому скрытию следов преступления,—согласно предложению прокурора Нежинского окружного суда Роговича и на осн. 249 ст. п. уложения о наказ., 419 и 421 Уст. Уголовного Суд.

---

¹⁾ Черниговский Крайарх—справа № 1782.

²⁾ Сльозкін запропонував ГЖУ негайно ж повідомляти його про всі нові матеріали щодо народницької пропаганди. В листі № 136 з 13/VIII він ще раз стверджував це й дорікав нач. ГЖУ, що Жихарьов одержує такі відомості раніш за його.

постановил: сільського учителя із австрійських підданих Андрія Афанасьєвича Франжолі підвергнути заключенню в окремій камері Конотопського тюремного замка, о чому для належного виконання і прийняттю заходів до охорони залишеного після Франжолі майна повідомити пристава 2 стану Борзенського уезду, а це постановлення оповістити Франжолі. На підлинному так: Пом. Нач. Черниг. губ. Жанд. Упр. капітан Бухарцев. Прокурор Окружного Суду Рогович. Збереження цього постановлення мені оповіщено. Сільський учитель Андрій Франжолі. С подл. верно: Пом. Нач. Черниг. Губ. Жанд. Упр. капітан Бухарцев. Верність цієї, другої, копії з першою удостоверяю. Помічник Борзенського Уездного Исправника Савченкó“.

В своїй записці Трудницький не виказав ні Франжолі ні Трезвинського, що вчителював і пропагував в с. Плиски (на Ніжинщині). Можливо, що це він зробив згодом ¹⁾.

Всього в справі пропаганди, за даними гр. Палена, притягли «в качестве обвиняемых» 770 осіб (чоловіків 612, жінок 158). З них 193 фігурували на процесі, що тривав з жовтня 1877 року до січня 1878 року. „Чернігівці“ — Божко-Божинський, С. і В. Жебуньови, С. А. Суботіна, Трезвинський, Франжолі, Кац обвинувачувалися «в том, что составили и принимали участие в противозаконном сообществе, имевшем целью в более или менее отдаленном будущем ниспровержение и изменение порядка государственного устройства». Крім того Божко-Божинському, С. Жебуньову, Кацу й Макаревичу інкримінувалася спроба розповсюджувати твори, що підбурювали до бунту. Всі вони були покарані, донощик же сам собі заподіяв смерть ²⁾.

---

¹⁾ Трезвинського також заарештували.

²⁾ «Процесс 193 х». Изд. В. Л. Саблина.

З м і с т.

	Стор.
1. Передмова	3
2. Федоренко П.—Нариси з історії вивчення Чернігівщини	5
3. Федоренко П.—Матеріали до історії вив- чення Чернігівської аномалії	39
4. Успенський В.—Магнетові спостережен- ня в Чернігівській окрузі р. 1929	42
5. Педан І.—Геологічна побудова Чернігів- ської округи (з мапою)	45
6. Панкевич В.—Торф в економіці Чернігів- ської округи	51
7. Смолічев П.—Підвійні поховання X сто- річчя коло с. Шестовиці на Чернігівщині	56
8. Миловидов Л.—Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760—1803 р.р.)	65
9. Баран-Бутович С.—Чернігів, як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій (3 фотознімка)	91
10. М. К. З народницької пропаганди 70-х років на Чернігівщині	131

S o m m a i r e.

	Pag.
1. Préface	3
2. Fédorenko P.—Exposé de l'histoire des études de la région Tchernigovienne	5
3. Fédorenko P.—Matériaux pour l'histoire des études de l'anomalie Tchernigovienne	39
4. Ouspjensky W.—Observations magnétiques faites en 1929 dans la région Tchernigovienne.	42
5. Pédan j.—La situation géologique de la région Tchernigovienne (avec carte)	45
6. Pannkèvitsh W.—La tourbe dans la vie économique de la région Tchernigovienne	51
7. Smolitchev P.—Tombeaux doubles datant du X-ème siècle au village de Chestovitsa (près de Tchernigov)	56
8. Milovidov L.—Projets de fondation d'un établissement d'instruction supérieure dans la région Tchernigovienne (1760—1803)	65
9. Baran-Boutovitch St. Tchernigov but d'excursions historiques régionales (avec 3 photographies)	91
10. M. K.—La propagande des „Amis du peuple“ dans la région Tchernigovienne vers 1870	131

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

	Надруковано:	Слід читати:
Стр.		
4	8-й рядок знизу— викладаються	відкладаються
7	16-й рядок зверху— непорушні сталі	непорушні, сталі
12	9—8 й рядки знизу— поділено	поділено
17	6-й рядок зверху— відкладаючи	викладаючи
17	14-й рядок зверху— установ	установ
20	15-й рядок знизу— историка» ¹⁾	историка» ²⁾
20	10-й рядок знизу— працях ¹⁾	працях ³⁾
27	13-й рядок знизу— населения» ¹⁾	населения» ²⁾
34	6-й рядок знизу— Див. статті	¹⁾ Див. статті
34	8 й рядок знизу— ²⁾ Год работы	«Год работы
35	2-й рядок зверху— Губарху ²⁾	губарху ¹⁾
35	21-22-й рядок зверху— місцях» ¹⁾	місцях» ²⁾
35	26-й рядок зверху— збірник ²⁾	збірник ¹⁾
46	24-й рядок зверху— крижкаї	крижкої
51	7-8-рядок зверху— забезпечности	забезпечености

53	— 14-й рядок зверху— зупинимосяна	зупинимося на
54	— 3-й рядок зверху— Ннакінєць	На кінець
74	— 10-й рядок знизу— з откопу	из откопу
77	— 13-й рядок знизу— не виділася	не віділилася
78	— 9-й рядок зверху— університети крім Москов- ського один	університети, крім Москов- ського: один
81	— 13-й рядок знизу— училищ стоїть	училищ стоїть
91	— 7-й рядок зверху— забезпечує	забезпечує
92	— 3-й рядок зверху— Чернігівсько-культурного	Чернігівського культурного
93	— 13-й рядок зверху— пам'ятоків	пам'яток
93	— 13-й рядок знизу— Харків, Овруцька лінія	Харків; Овруцька лінія
95	— 6-й рядок зверху— «Гульбиці»	«Гульбиці»
95	— 7-8-й рядок зверху— спричинився	спричинився
100	— 9-й рядок зверху— до луку	до луку
119	— 7-й ряд. зверху— двобання	двобання
131	— 2-й абзац, 6-й рядок— вдалися народники	вдалися дрібнобуржуазні уто- пійно-соціалістичні народники
139	— 13-й рядок зверху Підвійні	Подвійні

